29413/B

Digitized by the Internet Archive
in 2017 with funding from
Wellcome Library

https://archive.org/details/b29305536

WAARNEMINGEN
AANGAANDE DE
BESMETTELIJKE
ZENUW-
EN
HOSPITAAL-KOORTS,

HARE BEHANDELING, EN MIDDELEN OM HAREN OORSPRONG EN VERSPREIDING

UIT

DE HOSPITALEN

TE VOORKOMEN, EN ZICH ZELVEN VOOR BESMETTING TE BEHOEDEN.

DOOR

Dr. E. HORN,

Koninklijk Pruissisch Hofraad en Hoogleraar, te Berlijn, enz.

Naar de twede, verbeterde uitgave, uit het Hoogduitsch vertaald

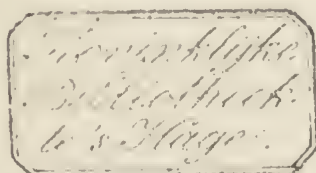
DOOR

N. C. MEPPEN,

Apotheear en Chirurgijn te Diemen.

Te AMSTERDAM, Bij
R. J. BERNTROP.
1814.

Felix medicus, qui, quid à quovis remedio, in quovis naturae ſtatu et ad res circumſtantes habito, vel ſperandum ſit utilitatis vel noxae metuendum, probe perſpexerit.

WERLHOF.

VOORBERIGT.

Wanneer wij op de gevolgen van den, met zoo vele verbittering gevoerden, en tot heil van het menschdom nu geindigden, krijg; een aandachtig oog vestigen, alsdan ſtaan wij verbaasd en zien angstvallig om naar hulpmiddelen, om de geſlagene wonden te helen. Beſchouwen wij de rampen en ellenden, de onvermijdelijke gezellinnen van den krijg, waarmede de oorlogsbenden moeten worstelen, en letten wij meer bijzonder op den beklagenswaardigſten toeſtand, waarin de mees-

te

te gekwetsten, dikwerf van alles beroofd, en bijna zieltogende, de Hospitalen opvullen, dan voorwaar bloedt ons hart bij het gezigt van zoo vele dappere helden, die voor ware vrijheid en Vaderland strijdende, met roemvolle wonden bedekt, van ons, zo mogelijk, genezing verwachten.

Het zal, vertrouwen wij, niet noodig zijn, te beweren: dat bij eenen zamenloop van zulke ongunstige omstandigheden, als in den jongst geëindigden krijg hebben plaats gehad, bij een zoo volslagen gebrek aan de voornaamste noodwendigheden, en onder begunstiging van zoo vele nadelige invloeden, nieuwe bronnen zouden geopend geworden zijn, tot het ontstaan en de verspreiding van kwaadaardige en besmettelijke ziekten? De berigten, daaromtrent bekend geworden, hebben dit helaas! maar al te zeer bevestigd. Het kan derhalve niet dan zeer welkom, en voor den praktischen Geneesheer, wien toch de bijzondere geneeskundige zorg is toevertrouwd, bijzonder aangenaam zijn, wanneer door onvermoeide nasporingen van deskundigen, en in de geneeskundige wereld beroemde mannen, al dat gene wat tot zoodanige besmettelijke ziekten betrekking heeft, in eene aan een geschakelde orde, en op eene eenvoudige wijze word ontvouwd.

Elke bijdrage tot eene meer juiste kennis van besmettelijke ziekten, de opsporing van derzelver oorzaken, derzelver voorbehoeding en herstelling, is aanwinst voor de praktische Geneeskunde, en de waarnemingen van vroegere, zoowel als latere, hebben deze waarheid gestaafd. Doordrongen van het gewigt der zake, hebben onderscheidene beroemde Geneeskundigen,

voor-

voorál met betrekking tot de plaatsgehad hebbende besmettelijke ziekten in Duitschland, zich verledigd, om hunne waarnemingen over dit onderwerp, meer algemeen te maken, en onder vele anderen munt hierin bijzonder de schrandere E. HORN, *Arts te Berlijn uit. Deze in Duitschland zoo wel als elders, met roem bekende Geneesheer, gedurende eene reeks van jaren, de meest uitgezochtste Geneeswijzen dezer ziekten, aan het ziekbed getoest hebbende, geloven wij ook bijzonder daartoe geroepen te zijn, om door de gemeenmaking van zijne, aan het ziekbed gemaakte, waarnemingen, desaangaande meerder licht te kunnen verspreiden.*

De schrijver, als bestuurder van het Charité-ziekenhuis te Berlijn zoowel, als van andere Hospitalen, was bij uitsluiting in de schoonste gelegenheid om waarnemingen te doen, en zag door den overgrooten toevloed van fransche Vluchtelingen, die bij hunnen beklagenswaardigen terugtocht uit Rusland in tallooze menigte aldaar aankwamen, voor zijnen naarvorschenden geest een ruim veld geopend. De voorbeeldelooze opeenstapeling van zieken, van onderscheiden aard; gebrek aan plaats, om een zoo groot aantal van gewonde, door den drang der omstandigheden, herwaards gevoerde lijders, behoorlijk te ontvangen, en meer andere omstandigheden, konden niet nalaten of moesten de ziekten een kwaadaardig, ja zelfs een besmettend karakter doen aannemen, en langs dien weg, nieuwe bronnen openen, waardoor derzelver verspreiding ongemeen werd begunstigd. Dit was dan ook het gevolg dat zich, binnen korten tijd, in de Hospitalen eene besmettelijke Zenuwkoorts ontwikkelde, welke zich over

het grootſte gedeelte van het noordelijke Duitschland verſpreide, en verſchrikkelijke verwoestingen aanrigte. Dit een en ander waren drangredenen genoeg, om den ſchrijver ter gemeenmaking van zijne waarnemingen, betrekkelijk deze ziekte aanteſporen. Hij voldeed ook hieraan, en gaf in het jaar 1813 *zijne waarnemingen ter drukpers, onder het opſchrift.* Erfahrungen über die Heilung des anſteckenden Nerven und Lazareth Fiebers, und über die Mittel, seine Entſtehung und Verbreitung von den Lazerethen aus zu verhüten, und ſich vor Anſteckung zu ſichern.

Dit werkje is ſchier overal bijzonder gezocht geweest, en in onderſcheidene Recenſerende geſchriften, met lof overladen, had dan ook ten gevolge dat hetzelve ſpoedig moest herdrukt worden, zoo dat eene tweede, veel verbeterde en vermeerderde uitgave in dit jaar het licht zag.

Ook de beroemde HUFELAND *heeft dit werkje eene bijzondere aanbeveling waardig geoordeeld; daar hij in eene, onlangs door hem uitgegevene verhandeling, zich op hetzelve beroept, en zijne lezers daarnaar verwijst.* (*)

Men

(*) *Deze Verhandeling is onlangs door den Heer* F. VAN DER BREGGEN, CORNZ. *Med: Dr: vertaald, en bij den Boekhandelaar* L. VAN ES *uitgegeven, ten tijtel voerende*, Onderzoek aangaande Zenuwkoortſen, en Tijphus, als mede omtrent de oorlogspest, vooral met betrekking tot het Aderlaten in dezelve, door C. W. HUFELAND, met eenige aanteekeningen; ziet Blad. 51, aanteekening 22.

Men zal, deze uitgave met de voorgaande vergelijkende weldra opmerken, dat de schrijver door vele tusschen gevlochte aanmerkingen, betrekkelijk het gebruik maken der Aderlatingen in deze ziekte, de behandeling van het koudvuur, en meer andere, de innerlijke waarde daarvan aanmerkelijk verhoogd heeft. De baden, zoowel lauwe als koude, de stortbaden, de begietingen met koud water, en de druipbaden, door den schrijver zoo dringend aanbevolen, verdienen in der daad de meer bijzondere oplettendheid van alle Geneeskundigen. De uitwerkingen daarvan zijn zoo in het oogloopende, voornamelijk wanneer de hersfenen door de hevigheid der ziekte worden aangetast, dat men als het ware gedrongen word, om van dezelve een meer algemeen gebruik te maken.

Het is waar, in ons land, alwaar helaas! nog te veel vooroordelen, bij het minder verlicht gedeelte) in het geneeskundig vak heerscht, is het gebruik der baden en begietingen, wel niet zoo algemeen in zwang, en ontmoet men vooral in de Burgerpraktijk, bij den besten wil, dikwerf de grootste tegenkanting; dit nogthans moet ons niet terug houden, om, waar zulks doenlijk zij, de uitmuntende werkingen darvan door nadere proeven te bevestigen.

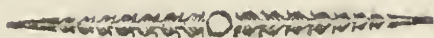
Als bijvoegsel tot dit werkje, vind men een algemeen overzigt der meest vermogende middelen, ter verhoeding van besmettelijke Zenuw- of Hospitaalkoortsen, en hierin zal de oplettende lezer al ras bespeuren, dat de beroemde schrijver dezelfde naauwkeurigheid heeft in het oog gehouden, welke hem zoo bijzonder kenschetsen. Aangezocht om dit werkje in een

nederduitsch gewaad, in het licht te geven, was ik daartoe aanvankelijk huiverig, te meer daar ik nimmer zoodanig iets beproefd had; intusschen heb ik de vertaling ondernomen, en late het aan het regtmatig oordeel van bevoegde kunstregters ter beslissing over, in hoeverre ik het voorgestelde doel heb getroffen; voor de ingeslopene, en zoo veel mogelijk verbeterde druk en taalfouten, toegevendheid wenschende.

DE VERTALER.

I N H O U D.

De besmttelijke Zenuwkoorts in de eerste maanden van het jaar 1813. . . . . Bladz. 1.
Voorafgaande teekenen der Zenuwkoorts. . —— 2.
Eerste kenteekenen der plaatsgehad hebbende besmetting. . . . . —— 2.
During van het tijdperk der rijpwording der smetstoffe. . . . . —— 3.
Toevallen der besmettelijke Zenuwkoorts. —— 4.
Oorzaken der ziekte. . . . . —— 6.
Geneeswijze. . . . . —— 11.
Nadere ontvouwing der Behandeling. . . —— 13.
Maatregelen om de verspreiding der ziekte door Besmetting te verhoeden. . . . . —— 25.
De besmettelijke Zenuwkoorts, gedurende den Zomer, Herfst en Winter van het jaar 1813. . . . . —— 33.
Verscheidenheid der ziekte. . . . . . . —— 35.
Bijzondere eigendommelijkheden van vorm der besmettelijke Zenuwkoorts. . . . . —— 40.
Vermenging der Zenuwkoorts met Longontsteking. . . . . —— 45.
Met ontsteking van de Milt. . . . . . . - 45.
Met ontsteking van de Maag en der Darmen - 47.

*5 Met

Met koudvuur aan de Ledematen. . . . . Bladz. 48.
Zenuwkoorts met Geelzucht. . . . . . —— 51.
Zenuwkoorts met worging en braking. . . —— 54.
Zenuwkoorts met Buikloopen. . . . . . —— 57.
Voorzegging der voornaamſte toevallen en verſchijnſelen der ziekte. . . . . . . —— 58.
Rotkoorts, als ſoort der Zenuwkoorts. . —— 63.
Wederinſtortingen, derzelver oorzaken, verhoeding en behandeling. . . . . . . —— 67.
Scheiding der ziekte. . . . . —— 70.
Stofverplaatſingen. . . . . —— 72.
Gevolgtrekking der Lijkopeningen. . . . —— 73.
In de holte van het hoofd. . . . . —— 74.
In de borstholte. . . . . —— 76.
In de buikholte. . . . . —— 77.
De Geneeswijze gedurende den zomer, herfst en winter, van het jaar 1813. . —— 85.
De Geneesmiddelen, de Baden, de lauwe Baden, de koude Baden, de Begietingen, de Stortbaden, het Druipbad. . . . . . —— 87.
De Reinigings baden. . . . . —— 88.
De koude begietingen en ſtortbadan in droge kuipen. . . . . . . —— 97.
De Aderlatingen en Bloedzuigers. . . —— 99.
Dadelijk brandmiddel (*cauterium actuale*). —— 107.
Behandeling van het koudvuur der Ledematen. . . . . —— 113.
Zorg voor eenen behoorlijken leefregel. . —— 116.
De ſchadelijkheid van den wijn. . . —— 120.
Behandeling in het tijdperk der weder herſtelling. . . . . —— 123.
De Naziekte der beſmettelijke Zenuwkoortſen en derzelver behandeling. . . . —— 124.

Over-

Overzigt der meest vermogende hulpmiddelen, om den oorſprong der beſmettelijke Zenuw- en Hospitaal-koortſen, derzelver verſpreiding en beſmetting te voorkomen. Bladz. 129
De aanleidende oorzaken tot het ontſtaan der beſmettelijke Zenuwkoorts. . . . —— 129.
Verhoeding derzelve. . . . . . —— 129.
Het onderhouden van eenen zuiveren dampkring in de ziekenkamers. . . . —— 130.
Verdere Reinigings middelen. . . . —— 131.
Zandſtrooien, Berokingen. . . . —— 132.
De verwijdering der ontlastingen, en het behoorlijk ſchoonhouden der nachtſtoelen. —— 133.
De Reiniging van het linnen en Beddegoed, en der Kribben. . . . . . —— 133.
Bijzondere vertrekken om aankomende lijders te ontvangen en te reinigen. . —— 134.
De reiniging der klederen, monteringſtukken, het verbranden derzelven, het uitwasſchen met ijskoud water; met loog, het beroken enz. . . . . —— 136.
De uitgebrande plantenkool, als luchtzuiverend middel aangeprezen. . . . —— 139.
Het verbranden van het Bedſtroo. . —— 139.
Het vertoeven in de Hospitalen, gedurende eenigen tijd na de herſtelling, is volſtrekt noodzakelijk. . . . . . —— 140.
Het beste middel om de beſmetting te voorkomen. . . . . —— 141.
Verſcheidenheid des aanlegs tot de beſmetting. —— 141.
Onvolkomene beſmettingen. . . . —— 142.
Onvoldoende voorbehoedings middelen. . —— 142.
Ongenoegzaamheid der kunstmatige verzweringen en Etterdragten. . . . —— 143.

Nood-

Noodzakelijkheid van bijzondere Hospitalen voor Zenuwkoortsige lijders. . . Bladz. 144.
De inrigting en het Bestuur der quarantaine Gestichten. . . . . . . —— 145.
De behandeling der gezonde en zieke krijgsgevangenen. . . . . . . —— 147.
Het vervoeren der krijgsgevangenen te water en te land. . . . . . . —— 150.
Maatregelen van voorzigtigheid, om de besmetting te voorkomen, voor Geneesheren, Heelmeesters, Predikanten, Oppassers &c. &c. . . . . . —— 151.
Het onderhouden van eenen zuiveren dampkring rondom den zieken. . . . —— 151.
De Berokingen. . . . . . —— 152.
Het dragen van eenen mantel van geglanst linnen. . . . . . . —— 153.
Het nuttigen van specerijachtig- geestrijke middelen, voor het af te leggen bezoek bij den lijder . . . . . . —— 154.
Het waschen, het baden, het genot der frissche lucht, het tabak roken als voorbehoedmiddelen aangeprezen. . . . —— 155.
Maatregelen van voorzigtigheid bij de ontleedkundige beschouwing der lijken van *typhus*-lijderen. . . . . . —— 155.
Doelmatigheid, om in den gewoonen leefregel geene verandering te maken. . . —— 156.
Het nadeelige, om zijne eigene herstelling te beproeven. . . . . . —— 156.

WAAR-

WAARNEMINGEN

AANGAANDE DE

NATUUR EN GENEZING

DER

BESMETTELIJKE

ZENUW-KOORTSEN,

WELKE GEDURENDE HET JAAR 1813 HEBBEN GEHEERSCHT.

De meeste zieken, welke in de maanden Februarij, Maart, April, en vervolgens in het alhier gevestigd Charité-Ziekenhuis werden gebragt, waren door zenuwkoortsen aangetast. De wezenlijke verschijnselen, welke een heerschend en eigendommelijk lijden der hersenen voorspellen, ontbraken niet. Derzelver opklimming en daling kenmerkten altoos den graad van het gevaar, en zoo lang deze toevallen aanhielden, was men niet verzekerd dat door het klimmen van dezelve het leven niet in grooter gevaar zoude komen.

Jonge menschen, in den bloei hunner jaren, van 20 tot 40, werden het meest door deze ziekte aangetast; ook kinderen boven de 6 en 7 jaren bleven niet geheel bevrijd; even als sommige hoog bejaarde lieden, welke echter zeldzaam daardoor aangedaan werden. Zuigelingen en kinderen, beneden de 2 en 3 jaren, bleven vrij.

Bij vele lijders ontwaarde men voorloopige teekenen, namelijk, eene loomheid door alle de leeden, eene bijzondere matheid door het geheele ligchaam, eene eigene traagheid en onlust tot gewoone bezigheden, ſlaperigheid en gebrek aan eetlust, bij ſommigen eene geringe doffe hoofdpijn, welke nu en dan verdween, maar ook terug keerde. Nu eens hadden de lijders een gevoel van koude en ligte huiveringen, een bleek gelaat; matten blik en koude handen; dit werd dan doorgaans ſpoedig achtervolgd door eene aanmerkelijke hitte, welke aanhield en het begin was van de reeds voleindigde koorts. Bij ſommigen duurde dit tijdperk der voorafgaande teekenen 5, 6, tot 8 dagen, eer de ziekte volkomen gevormd werd, bij anderen van 24—36 uren. Sterkere en minder gevoelige geſtellen beſpeurden nauwelijks deze ligte beginſelen der ziekte, en verklaarden: de koorts zij dadelijk met koude begonnen, na dat zij zich te voren volkomen wel bevonden, en dat groote matheid met duizelingen, bedwelming, zwaarte van het hoofd en aanmerkelijke dorst zich plotſelings daarbij bijgevoegd hadden (*).

Bij

(*) Ik heb opgemerkt, dat bij velen dier lijders, welke beſmet waren, voor dat de ligte huiveringen, waarmede de koorts een begin maakt, zich hadden geopenbaard; gedurende 6, 8, 9 dagen alleen de volgende verſchijnſelen ontdekt wierden:

1.) *Verdrietelijke gemoedsgeſteldheid*, mismoedigheid, kwade luim, hoewel geene bijzondere aanleidende oorzaak aanweezig ſcheen.

2.) *Voortduurende ſlapeloosheid;* onrustig ſlapen, ſluimering zonder verkwikking en

3.) *Verlooren eetlust;* zonder eenige *gastriſche* verſchijnſelen, zonder overlading of andere gewoone aanleidingen.

Deze

Bij vele lijders kenmerkte zich het tijdperk der vooraf-gaande teekenen met zinkingachtige en* rheumatifche toevallen. Sommigen gevoelden pijn in de ledematen, en leiden de oorzaak der ziekte van eene ligte verkoudheid af, anderen klaagden over hoest en ftekende pijnen in de zijde. Doorgaans echter werden maar weinige dagen vereischt om den Geneesheer van het gewigt der ziekte te overtuigen, alsmede om hem op hare wending oplettend te maken. Wanneer de koorts den hoogften trap bereikt had, dan klaagden de lijders doorgaans over een gevoel van zwaarte in het hoofd, bedwelming, duizeligheid, hoofdpijn, ruifchingen in de ooren, brandend gevoel in de oogen en hardhoorendheid. Bij de meesten openbaarde zich eene fterke geneigdheid tot ijlhoofdigheid, wier vormen en graden zeer verfchillende waren. Bij fommigen befpeurde men eene ftille ijling, en bij andere klom dezelve tot eene volkomene razernij, zoo dat men genoodzaakt was de handen zoo wel als de borst met ftroppen te binden, om daar door de zieken in rust te houden en alle buitenfporigheden af te weeren. Dit ijlen duurde bij fommigen van 8 tot 10, zelfs tot 21 dagen, zonder ophouden, en zoo lang dit voortduurde, was de lijder nog niet buiten gevaar. In het begin der ziekte, wanneer het ijlen zich nog niet volkomen openbaarde, lagen de zieken ftil voor zich heen, als waren zij zeer bedwelmd, klaagden over niets, ook begeerden zij niets, niet eens den gewoonen drank, hoe zeer de huid brandend

* Deze toevallen ontftaan zeer dikwijls na de plaats gehad hebbende befmetting; maar 8. 9 dagen later eerst openbaren zich de eerste kenuelijke koortstoevallen. Zoo lang duurt het *tijdperk der zoogenoemde rijpwording der fmetftoffe.*

ſlend heet, en de tong en de lippen droog en gebarsten waren. Sommige ſteenden en zuchten overluid, wierpen zich onrustig ginds en herwaards, zonder nochtans de onaangename beleediging van hun algemeen gevoel nader te kunnen openbaren. Het aangezicht was bij de meesten rood en opgezet, de oogen onbewegelijk, als verglaasd en ontſtoken, bij velen hadden de lippen en de tong hunne gewone roodheid, maar waren dikwerf zuiver en vochtig, hoe zeer de ziekte nog zeer bedenkelijk was. Bij anderen was de oppervlakte dezer organen droog, donker bruin, bijkans zwart en met korsten bezet, de tong bevend, puntig en uitgeſtoken wordende, in eene ſniptrekkende beweging. Bij velen was de tong met eene witte geelachtige huid bedekt, de ſmaak walgelijk, rotachtig, groote geneigdheid tot braken, vrijwillige brakingen en eene krampachtige wurging, welke de lijders zeer afmatte. Bij ſommigen hadden, gedurende het laatſte doodelijke tijdperk der ziekte, eene verlamming van de werktuigen der doorzwelging en van de ſpraak plaats, waardoor deze moeijelijk, ſtotterend en onverſtaanbaar werd, hier bij ging eene aanhoudende uitzweting van een taai ſlijm, moeijelijke doorzwelging en een onvermogen om de uitgezwete ſtoffe uit te werpen, gepaard. Deze verſchijnſelen nochtans waren niet *wezenlijk*, echter beſpeurde ik dezelve dan het meeste, wanneer de ziekte met *ſoporeuſe* toevallen vermengd, haar einde bereikte. Bij de meesten ontwaarde men peesluppelingen, pluizen aan de dekens, eene bijzondere wegzinking der ſpierkrachten en eene buitengewone onverſchilligheid en bedwelming; — bij velen eene beving en trillende houding van het gehele ligchaam, rode vlekken over het grootſte gedeelte van het ligchaam verſpreid, meestal van eene violetkleur, welke

bij

bij velen niet zeer nauwkeurig binnen enge grenzen beperkt waren, maar langzamerhand in het koloriet der overige huid zich verloren en voor den drukkenden vinger niet weken, een verschijnsel het welk bij de heete koortsen in de maanden Maart en April voorkomende, meermalen en standvastiger ontdekt werd.

Velen kregen eene *Neusbloeding*, doorgaans met dat gewenscht gevolg, dat het gevoel van bedwelming, de sterke ijling, de glasachtige blik, enz. merkelijk verminderden. Sommige ondergingen deze bloedontlasting twee tot drie maalen, en doorgaans met aanmerkelijke verligting in het hoofd, vermindering der zwaarte en bedwelming, en van de algemeene hitte.

In sommige omstandigheden werden volkomene ontstekingen der longen en van het borstvlies geboren; welke de toediening van ontstekingwerende middelen noodzakelijk maakte.

In het begin der Epidemie, bespeurde men zeldzaam de *gastrische vermenging*; meermalen echter in de volgende maanden, waarin men de verschijnselen van veelvuldig braken, vuile tong, walging, bittere smaak, veelvuldige ontlastingen van eene grasgroene, schuimige en stinkende stoffe, volkomene geelzucht en een donker bruine, bijna zwarte urin waarnam, en niet zelden als kenteekenen van eenen hoogstgevaarlijken toestand zich voordeden.

Onderscheidene nasporingen op lijken van menschen welke onder deze toevallen van braking, wurging, aanvallen van hik, buikpijnen en groenachtige ontlastingen, stierven, in het werk gesteld, overtuigden ons, dat bij de reeds genoemde toevallen, ontsteking van de milt, maag en darmbuis, vergezeld gingen.

Ik heb geene moeite gespaard, om eenige opheldering-

ringen betrekkelijk de *oorzaak der ziekte* te bekomen; en verbeelde mij ontdekt te hebben, dat de ſpoedige verwisſeling van de weersgeſteldheid, welke na eene aanhoudende koude zoo kennelijk zacht werd en bleef, welligt de aanleidende oorzaak mag geweest zijn der veelvuldigheid van deze ziekte, en dat de meeste koortſen zich ſedert dat tijdſtip openbaarden, toen de luchtsgeſteldheid bij voortduring warmer werd. Bepaalde invloeden van de geſteldheid van den dampkring welke op de bewoners van geheele landſtreken uitwerking hebben, veroorzaken in den regel *epidemiſche ziektens.* Van welken ſcheikundigen aard deze geſteldheden van den dampkring mogen zijn, is noch onbeſlist; dat het echter daarbij alleen op de verwisſeling der warmte met de koude aankome, is niet waarſchijnlijk, hoewel ook dit oogenblik wel degelijk in aanmerking komt. Het verdient oplettendheid, dat verre de meeste lijders, welke wij in de eerſte maanden van het jaar 1813. behandelden, in den bloei van hun leven, wel gevoed en te voren gezond waren geweest. Sommige lijders geloofden zich aan koude te hebben blootgeſteld; wederom andere hadden lange tochten gedaan, en daarbij groote vermoeijenisſen doorgeſtaan, onder wier getal vele behoorden, welke met honger en koude worstelende, Rusland waren ontweken. De eerſten dezer vlugtelingen werden meer aangetast door longontſtekingen met derzelver gevolgen; daar de laatsten, welke in de maanden Februarij en Maart hier waren gekomen, meermalen Zenuwkoortſen kregen. Bij nader onderzoek ontdekte ik, dat vele lijders, welke thans aan Zenuwkoortſen ziek lagen, tevens met de gevolgen van verzuimde ontſtekingen, moesten worſtelen. Bij ſommigen waren deze opvolgende ziekten zoo diep ingeworteld, dat de herſtelling niet meer mogelijk was, en men ontdekte na hunnen

dood

dood groote verwoestingen in de inwendige deelen; en voornamelijk in de Longen. Een wezenlijk lijden der *hersſenen* en van het geheele *Zenuwgeſtel*, verborg ſomwijlen de ziekten der longen; de lijders hadden gene inwendige kennis, waren bedwelmd, ijlden, de ſpraak was verward, of klaagden nauwelijks en het minst over zoodanige ongeſteldheden, door welke men anders de plaatſelijke gevolgen eener miskende longontſteking zoo kennelijk ontdekte.

Bij deze menigvuldige gewigtige Zenuwziektens, welke men ſedert eene reeks van jaren in deze betrekking niet had ontmoet, moest natuurlijk de vraag ontſtaan: of deze ziekte ook van eenen beſmettenden aard zij? Uit een naauwkeurig onderzoek is het ontwijſelbaar zeker gebleken, dat wij eene *tweevoudige ſoort van Zenuwkoorts* hadden te behandelen; van welke de eene epidemisch en *niet beſmettelijk*, de andere integendeel volſtrekt *beſmettelijk* was. De ontwikkeling der eerſte, voornamelijk in de maand Februarij, op eene veelvuldige wijze, was gelegen in de uitwerkingen der algemeene geſteldheden van den dampkring, welke de vorming van Zenuwkoortſen begunstigde; zoo als 8 tot 10 weeken te voren door haar de algemeenheid der ontſtekingkoorts (*Sijnocha*) bepaald werd. Het gebeurde dat vele, te voren gezonde, menſchen, meestal van een ſterk geſtel, gelijktijdig door deze ziekte plotſeling werden aangetast, van welke de meesten geene onmiddelijke gemeenſchap met elkanderen gehad hadden, van elkander verwijderd leefden, en uit zeer verſchillende gewesten hier bij den anderen kwamen. Ondanks de naauwkeurigste naſporingen, konde men niet ontdekken dat deze lijders, na een langer gemeenzaam verkeer met andere Zenuwkoortſige zieken, eveneens waren ziek geworden; ook beſpeurde men niet dat andere

lijders of oppasſers is het Ziekenhuis, welke met hun eenen gemeenzamen omgang hadden, door dezelfde ziekte werden aangetast.

Aan de andere zijde ontdekte men ook later, voornamelijk ſedert de maanden April en Meij, het aanwezen eener *beſmettelijke Zenuwkoorts;* en dat zeer vele der op nieuw ingekomen lijders door *beſmetting* waren aangetast en door de mededeeling eener *ſmetſtoffe* (*contagium*) hunne ziekte *alhier* verder verſpreiden. Deze beſmettelijke koortſen ſchenen herwaards gebragt te zijn, eerst door Franſche, en later door Rusſiſche lijders, bij welke de Zenuwkoorts (*typhus*) door verzuimde reiniging en oppasſing, en door het bijeen zijn van velen in eene te kleine plaats, 't welk door gebrek en ſpoed in de Militaire Ziekenhuizen zoo dikwerf plaats heeft, eenen zoo hoogen graad van *intenſiteit*, en daar door eenen beſmettelijken aard verkregen hadden. Spoedig werden wij door onze *typhus-lijders*, gedeeltelijk door hunne geleiders, gedeeltelijk door hun zelven bij eene plaatshebbende herſtelling, onderrigt: dat de ziekte hoogstwaarſchijnlijk van de mededeeling eener ſmetſtoffe, hare geboorte ontleende. Vele verzekerden ſtellig:

1) Dat zij ſedert dien tijd plotſeling ziek werden, ſedert zij met de zieke Franſchen, welke in die huizen, door hun zelven bewoond wordende, waren ingelegerd, in naauwe kleine vertrekken bij elkander gewoond, of met derzelver reiniging en oppasſing zich onledig hadden gehouden. Dit gebeurde dikwerf in zulke kleine woningen, welke de huurders voorbedachtelijk tot dat einde beſtemden, om de beſteed wordende zieken der aanzienlijken uit de ſtad, voor eene geringe winst, bij zich onder dak te nemen.

2.) Anderen beweerden daardoor van de koorts te

zijn

zijn overvallen, dat zij in kleine ſteden en dorpen in de nabuurſchap van Berlijn, voornamelijk op de wegen van Polen en Pruisſen herwaarts, in kleine herbergen, op zulke bedden of ſtroolegers hadden geſlapen, welke kort te voren aan zieke Franſchen, en later aan Rusſen, tot ſlaapplaatſen hadden gediend. Naar de ſtelligſte verzekering der meesten, gevoelden zij zich te voren gezond, en werden plotſelings door de ziekte aangetast; bij gevolg is het zeer waarſchijnlijk, dat zij op deze legerſteden, meestal ſtroobedden, door eene ſmetſtoffe zijn aangedaan, welke door diegenen, die kort te voren daarop geſlapen hadden, aan dezelve was medegedeeld.

3.) Een aanmerkelijk getal *typhus lijders*, zoo wel mannelijke als vrouwelijke, kregen, gedurende dien tijd, eenen aanval dezer koorts, waarin zij, om eenig voordeel, in het alhier gevestigd groot Militair-ziekenhuis der Franſchen, als zieken-oppasſers en waschvrouwen gediend hadden. Naardien dit ziekenhuis met de gevaarlijkſte lijders bovenmatig opgepropt was, zoo dat men op eens meer zieken had, als het huis, zonder hinder, konde bevatten, was het naauwelijks mogelijk om het ontſtaan der *Hospitaal-beſmetting* (*Hospitaal Mephitis*) te verhoeden, en bij wier voortduring de ontwikkeling eener *Zenuwkoorts-beſmetting* (*Typhus-contagium*), als voortbrengſel daarvan, onvermijdelijk werd. Van daar, dat eene menigte bedienden, zieken-oppasſers, als ook Heelmeesters, en Apothekers, die aldaar hunnen post waarnamen, na dat de beſmetting had plaats gehad, doorgaans naar hunne aanhoorigen werden vervoerd, door dezen bediend en opgepast zijnde, ook deze de ſmetſtoffe mededeelden, en op die wijze die ziekte onder de verdere huisgenooten, en zelfs in de naburige huizen

 ver-

verſpreidden. Wij namen, binnen eenen korten tijd, meer dan 50 tot 60 lijders, aan welke de *typhus-besmetting* (*Typhus-contagium*) uit het Franſche Hospitaal was medegedeeld, in ons ziekenhuis op. Die genen, welke door de vorige Hospitaal-koorts beſmet waren, rekende men in den zorgelijkſten ſtaat van allen te zijn, en ſommigen kwamen in eenen zoodanigen ſtaat, dat hun einde zeer nabij was. De meesten van hun leden aan *Vlekkoortjen*; bij de meesten ontdekte men verſchijnſelen der ſterkſte bedwelming, vergezeld met ijling, afwisſelende met luide razernij, beving der leden, buitengewone krachteloosheid en matheid, braking en ſoeigang, met ontlasting van eene groote hoeveelheid grasgroene ſtoffe, waardoor het geheele ligchaam, het bindvlies van het oog, de vaten van den regenboog (*iris*), geel gekleurd wierden, bij ſommigen citroenkleurig was, met een geelachtig wit beſlag op de tong en de lippen, de lijder ſtil en bedwelmd lag, en doorgaans, na eenen korten tijd, den geest gaf.

4.) Nadat deze gevaarlijkſte *typhus-lijders*, gedurende eenigen tijd in het ziekenhuis waren behandeld, werden verſcheidene, welke met hun in nadere aanraking kwamen, door dezelfde ziekte aangetast, b. v. Heelmeester, zieken-oppasſer en lijders, aan ſlepende ziekten onderhevig, welke met deze zieken (ondanks mijne waarſchuwing) te veel omgang hadden gehad, daar, integendeel, andere ſlepende lijders, andere Heelmeesters, andere zieken-oppasſers, die met deze zieken in geene de minſte aanraking waren geweest, en in andere gedeelten van het ziekenhuis hunne bezigheden verrigteden, van deze ziekte bevrijd bleven. Ondanks alle mogelijke maatregelen van voorzigtigheid, in het werk geſteld om deze lijders,

be-

benevens de herstellenden, (die, zoo als men weet, even gemakkelijk de besmetting voortplanten als de eerste) te *isoleeren* en van elkander af te zonderen, zoo was toch te vreezen, dat nog velen van diegenen, wien pligt gebood, met deze zieken om te gaan, bij de steeds aangroeijende menigte derzelven (welker getal thans in het huïs, in het midden van de maand April, 246 is) door de besmetting zouden worden aangetast, en waarbij men, volgens vroegere waarnemingen, met waarschijnlijkheid konde vaststellen: dat zoodanigen, bijzonder Geneesheeren en zieken-oppassers, het langst de besmetting zouden wederstaan, welke reeds vroeger den *typhus* eens hadden doorgestaan. De waarnemingen, tot in de helft van de maand April gedaan, schenen deze onderstelling te bevestigen, doordien tot heden elke week meerdere personen, voornamelijk zieken-oppassers, die met deze lijders verkeerden, besmet werden.

Het is dus niet meer twijfelachtig, dat de thans zoo veelvuldig heerschende zenuwkoortsen, ten deele *goedaardig*, niet *besmettend* en een voortbrengsel der gesteldheid van den dampkring zijn; maar dat ook, aan de andere zijde, sommige als *kwaadaardige* en *besmettelijke* moeten worden beschouwd, welke als een onderwerp der geneeskundige staatsregeling, reeds uit dien hoofde de grootste oplettendheid verdienen, naardien alles daarop aankomt, dat men de verdere *verspreiding dier ziekte* zorgvuldig voorkome.

Wat aangaat de *geneeswijze*, van welke ik mij in de behandeling dezer *besmettelijke* koortsen heb bediend, zoo schijnt het mij toe, dat dezelve zoo wel door hare eenvoudigheid, als ook door de uitnemende

wer-

werking, eene gelijke aanprijzing verdient. Bij de behandeling van goedaardige koortsen, welke tot haren afloop een bepaald tijdperk noodig hebben, om hare volkomene scheiding daar te stellen, schijnt het gewaagd, eene geneeswijze aan te prijzen, wier onontbeerlijkheid door de zachtaardigheid der ziekte zelve, met regt in twijfel wordt getrokken. Te meer prijst zich eene geneeswijze aan, wanneer men het oog vestigt op de hoogst kwaadaardige, groote vrees verwekkende en leven bedreigende toevallen, welke zoo ligt een doodelijk uiteinde hebben, als de geneesmiddelen in het tijdperk hunner ontwikkeling en rijpwording verzuimd worden, en alsdan te laat toegediend, dikwerf niets meer kunnen afdoen.

Het geheele beloop der besmettelijke koorts, de aard der wezenlijke verschijnselen, de hoedanigheid der toevallen, die eenen overgang in het doodelijk tijdperk bewerkten, maakten die onderstelling waarschijnlijk, dat de hersenen en het ruggemerg zoowel, als het stelsel der groote medelijdende zenuwen voor het naast en onmiddelijk waren aangedaan, en dat het eigendommelijk lijden dezer werktuigen (*organen*), door eene geschondene overeenstemming (*disharmonie*) der krachten van het *irritable* en *reproductive* stelsel op eene, voor de instandhouding van het leven, gevaarlijke wijze, eenen hoogeren trap bereikt had. Hier hadden geene eenvoudige zwakte-toestand, geene *asthenie* plaats. Hier moest men *de geheele eigendommelijke gevolgen eener dierlijke vergiftiging der hersenen en van het zenuwgestel* bestrijden. Afleiding der warmte, welke in de omhulsels der hersenen en derzelver inwendige deelen zich ruimschoots vrij ontwikkelde, vermindering der bloedophoopingen in die deelen, verkoeling en zuivering van de geheele opper-

vlakte

vlakte der huid en onmiddelijke opwekking harer werkdadigheid, fchenen het geweld der ziekte het zekerst te fnuiken, de meesten *typhus lijders* fpoedig te herftellen, velen uit levensgevaar te redden, de ontwikkeling der zenuw-befmetting (*typhus contagium*) te beperken, en dus op eene tweevoudige wijze, zoowel voor den zieken, als voor den gezonden, die met de eerften onmiddelijk moesten omgaan, eenen weldadigen invloed te hebben.

De nadere ontvouwing dezer *behandeling*, welker gevolgen tot dus verre zoo gelukkig zijn geweest, blijkt uit de navolgende daadzaken:

1.) Alle *typhus lijders* bragt men dadelijk bij hunne komst in het ziekenhuis, in een bijzonder vertrek, de reinigingskamer; deed ze geheel ontkleden, reinigde hun geheele ligchaam in een warm bad, liet ze met zeep afwrijven, het dikke verwarde en onzuivere haar op het voorfte gedeelte van het hoofd affnijden, van fchoone kléderen voorzien, en dus gereinigd in de voor hun gereed gemaakte, hooge, heldere en ruime vertrekken brengen. Velen van deze lijders waren zoo verregaande morsfig, dat hunne uitwaasfeming eenen ondragelijken ftank verfpreidde. Dadelijk na deze algemeene reiniging in een warm bad, gevoelden zich velen zoo opgewekt en monter, dat zij, te voren geheel uitgeput, bijna geen woord kunnende uitbrengen, nu in ftaat waren, eenige noodzakelijke vragen te kunnen beantwoorden, ja fomwijlen een verflag van hunne ziekte te kunnen geven.

2.) Dit baden in *laauw water*, werd bij alle zenuwkoortfige lijder *dagelijks tweemaal* herhaald, en gedurende de geheele behandeling, tot de fcheiding toe, voortgezet. Dit middel verbeterde hun algemeen gevoel, verminderde de hevige hoofdpijn, zwaarte en

en bedwelming, de hitte van de huid, en bezorgde niet zelden, gedurende eenige uren, eenen verkwikkenden flaap. Bij de meeste lijders had dit middel eene zoodanige gunstige uitwerking, dat zij zelven het voortdurend gebruik daarvan gretig verlangden.

3) In alle omftandigheden, waar de bezetting en zwaarte in het hoofd aanmerkelijk, de verfchijnfelen der bedwelming, der ruifchingen in het oor, der ijlhoofdigheid, vergezeld van eene drooge en heete huid, aanhoudend befpeurd werden; waar het oog onbewegelijk, zonder glans, en het bindvlies ontftoken was, werden de lijders in eene drooge badkuip geplaatst, en van de *ijskoude ftortbaden*, dagelijks twee en drie keren herhaald, gebruik gemaakt; waarbij elken lijder 5 tot 6 emmers koud water, telkens in 4 tot 5 gedeelten, door eenen oppasfer, die zich op eenen tafel in de nabijheid van de badkuip plaatfte, over het hoofd en het geheele ligchaam werden uitgeftort. Door het fchokkend vermogen dezer ftortbaden, kwamen de meeste lijders bij, hunne bewustheid keerde terug, en zij beantwoordden de gedaane vragen, daar zij te voren geheel bewnsteloos uitgeftrekt lagen. Hun blik werd vrijer; zij werden oplettend op al hetgeen hun omringde; de tong, te vooren droog en ftijf, werd nu vochtig en bewegelijk; de brandende hitte van de huid verminderde; in het kort, de uitwerkingen van dit middel hadden bij de meeste gevaarlijke *typhus lijders* eenen zoo gunftigen invloed, dat men zich gedrongen voelde, dezelve dagelijks te herhalen.

4.) Wanneer de aandoening der hersfenen (*gehirnleiden*) eenen nog hoogeren trap had bereikt, dat de lijders hevig ijlden, meerdere oppasfers dikwerf noodig waren om de zieken te bewaken, — het aangezigt rood

rood en opgezet, de lippen en tong droog waren, en het geheele zenuwgeſtel zoodanig was aangetast, dat de lijders aan het geheele ligchaam beefden, gedurig aan de dekens pluisden en men peeshuppelingen ontdekte; dan werden de *koude ſtortbaden driemaal daags herhaald*, en derzelver vermogen door het *gebruik der koude druipbaden (douches)*, van welke men den ſtraal op den kruin, het achterhoofd, de nek en den rug geleide, nog aanmerkelijk verhoogd. Bij ſommigen, welke geene ſpoedige hulp ondervonden van de gewoone toediening der ſtortbaden, was deze vermenigvuldiging beſliſſend. Velen, die door de enkelvoudige ſtortbaden niet genoegzaam werden aangedaan, begonnen hard te ſchreeuwen (*), op het oogenblik dat zij de ijskoude druipbaden op hunne hoofden gevoelden, en van dit oogenblik af was de herſtelling beſlist. De ondervinding leerde, dat de nuttigheid dezer geneeswijze van eene grootere uitgeſtrektheid werd, hoe vroeger men zich van dezelve bediende, ja dat in vele gevallen de ziekte, als het ware, werd geſtuit, wanneer deze den hoogſten trap van gevaar nog niet bereikt, en het tijdperk eener volkomen verlamming van het zenuwgeſtel zich noch niet geopenbaard had.

5.) Zoodra de buitengewoone hitte der huid verminder-

(*) Mijne ſpreekkamer in het *charité*-ziekenhuis, is juist onder die vertrekken gelegen, waarin zich de *typhus lijders* bevinden. Hoe dikwerf heb ik niet in mijn vertrek, boven mijn hoofd dit *ſchreeuwen*, der, zoo plotſeling uit hunne *typhus*-bedwelming, door dit heerlijk middel ontwaakte lijders, gehoord, en hoe menigwerf mij daarover verheugd; want nu vatte ik de ſtrelende hoop op, ter gelukkige herſtelling.

derde, de tot hiertoe drooge huid vochtiger, de tot hiertoe buitengewoon heete huid matig warm, de tot hiertoe bedwelmde en ongevoelige lijder gevoeliger, het gevoel der koude lastiger werd, en aan de andere zijde, de zwaarte en bedwelming van het hoofd, de uitdrukking der oogen en van het aangezigt, (een kenteeken van het uiterst gewigt) de voortdurende, hoewel geringe, ijling, het aanhouden der hersſenziekte kenſchetſte, dan oordeelde men het doelmatigſte, den lijder in *een laauw bad te plaatſen, en het hoofd met ijskoud water te begieten.*

6.) Allen *typhus lijders* werd het hoofd, voornamelijk deszelfs voorſte gedeelte, met een ſtuk linnen, vier of zes dik toegevouwen en in *ijskoud water gedoopt*, bedekt, en, zoodra de koude verdwenen was, weder met een ander kouder ſtuk verwisſeld. Deze *ijskoude ſtovingen* werden, met weinige tusſchenpozingen, alle kwartier uurs, gedurende den geheelen dag en de nacht, vernieuwd. Bij koudere dagen, wanneer men *ſneeuw* en *ijs* konde bekomen, bediende men zich daarvan, tusſchen doeken gelegd, en bedekte daarmede het hoofd van den lijder. Deze plaatſelijke aanwending der koude, deed het gevoel van zwaarte, bedwelming en buitengewoone hitte in het hoofd, verminderen, waarover de zieken het meest klaagden, zoodra zij meer bewustheid verkregen hadden Allen wenschten gretig het voortdurend gebruik van dit middel; allen roemden zeer de uitwerking daarvan. Bij onderſcheidene gelegenheden beſpeurde ik, dat de ijling dadelijk verminderde, wanneer men zich van deze koude ſtovingen, welke te voren nog niet gebezigd waren, bediende.

7.) Bij alle zieken, welke eene heete en drooge huid hadden, zij mogten met *petechiae*, roode

vlek-

vlekken, bezet zijn of niet, liet ik de heetste plaatsen der huid, meermalen daags, zelfs gedurende den nacht, bij eene drooge hitte, onrust en slapeloosheid, zo dikwerf het doenlijk was, met *ijskoud water* wasschen. Hetzelve verkoelde de lijders en bezorgde hun kalmte, zuiverde de huid, verminderde waarschijnlijk de ontwikkeling der smetstoffe, wekte dezelve uit hunne sluimering op, en veroorzaakte een inwendig aangenaam gevoel, hetwelk sommigen hoog prezen.

8) Bij eene aanhoudende hevige aandoening van het hoofd, altoosdurende bedwelming, afwisselende slaapzucht, ijling, oog-ontsteking en hevige vaatkoorts, bespeurden wij niet zelden eene aanmerkelijke *neusbloeding*, en naardien dit verschijnsel in de regel eene heilzame uitwerking kenmerkte, dat is te zeggen: als kritisch konde worden beschouwd, zoo maakten wij te minder zwarigheid, deze ontlasting door het aanleggen van *bloedzuigers*, zoowel aan het voorhoofd, als aan de slapen, gedeeltelijk te vergoeden en gedeeltelijk trapsgewijze te vermeerderen. Dit middel deed uitnemende werking, voornamelijk bij jonge voorwerpen, die in den bloei van hun leven en wel doorvoed waren, en die in eenen staat van volbloedigheid door de Zenuwkoorts waren aangetast. Bij velen wierd de aanlegging tot twee en drie reizen herhaald, en de opvolgende bloeding gedurende eenigen tijd onderhouden; zoo dat men bij velen 30 tot 40 *bloedzuigers* achter elkander had aangelegd, voor dat men eene wezenlijke vermindering der aandoening der hersenen zag plaats grijpen. Sommige *typhus*-lijders werden gered, nadat men deze plaatselijke bloedontlastende middelen met de koude stortbaden had gebezigd. Het getal van die genen, bij welken dit middel ongenoegzaam was, de genezing

over het algemeen niet te laat begonnen zijnde, was in vergelijking met die genen, welke herſtelden, zeer gering.

9) Vele ervaren Geneesheeren hebben in het begin der Zenuwkoorts bij jonge, in den bloei van hun leven zijnde, geſtellen *algemeene aderlatingen*, met een uitſtekend nut, gebezigd. Veelligt was het overbodig bij de uitbarſting van deze *Epidemie*, om die reden van dit middel bij mijne lijders geen gebruik te maken, omdat de meeste lijders reeds 5, 6, en ſomtijds 8 dagen door de ziekte waren aangetast geweest, eer dezelve onder mijne behandeling kwamen; dat intusſchen in beſmettelijke Zenuwkoortſen, voornamelijk in volbloedige geſtellen, (*ſthenïſirtem habitus*), dit veelvermogend middel in het begin der ziekte aangewezen zij, en als dan eenen weldadigen invloed hebben kan; wil ik niet alleen in geenen twijffel trekken, maar houde mij daar van, uit eigene ondervinding, ten vollen overtuigd.

Ik voege hier bij, dat ik in de laatſte maanden van het jaar 1813, en in de eerſte van dit jaar 1814, mij van de algemeene bloedontlastingen met een uitſtekend nut dikwerf bediende; waar van ik hier na nog nader zal handelen.

10.) Wanneer door deze behandeling de verſchijnſelen, welke het aanwezen eener hevige aandoening der herſenen kenmerkten, verdwenen waren, en de lijder de uitwerking der begietingen met koud water levendiger gevoelde, over de koude daar van klaagde, en zijne bewustheid herkreeg, ſtapte men van dit middel af, en gebruikte verder de *lauwe baden*, beginnende tweemaal, en eindelijk eenmaal daags, zoodra de lijder het tijdſtip der vermindering zijner ziekte volkomen had bereikt. Dit middel verkwikte en

wek-

wekte in hem het leven meer en meer op; en reinigden hem van onzuiverheden, welke zoo dikwerf der smetstoffe tot geleiders verstrekken; hij gevoelde zich na derzelver gebruik, niet alleen veel sterker en meer opgeruimd, maar ook werd het *doorleggen*, hetwelk anders zoo ligt aanleiding tot koud vuur geeft, en zoo menigwerf het leven op nieuw in gevaar brengt, daar door voorgekomen. Ik ken geen middel, hetwelk deze gevaarlijke, zoo dikwerf nog doodelijke, naziekte der Zenuwkoorts beter zoude kunnen verhoeden, dan het veelvuldig gebruik der baden. Gedurende de herstelling liet ik, nu en dan, de warme baden herhalen, om de huid van die onzuiverheden, welke door de vermeerdering der huiduitwaasfemingen, en bij het plaatsgrijpen der zoo menigvuldige afschildering der opperhuid, zoo ligt geboren worden, te beter te doen reinigen, naardien de herstellende lijders, zoo als wij weten, even gemakkelijk, als dë zieken in het hoogste tijdperk van den *typhus*, de besmetting voortplanten.

11.) Alle de zieken moesten dikwerf *koud drinken* nuttigen, de meesten dronken gaarn en veel. Aan dit verlangen werd ook voldaan. De meeste verkozen het liefst eer ligt, wel gegist *wit bier;* hetwelk zij gedurende 24 uren in tamelijke hoeveelheden dronken. Die genen welke aan het *koud bronwater*, als gewonen drank de voorkeur gaven, kregen het ook. Vele waren zoo hevig ziek, dat zij bij eene drooge tong en drooge lippen, geen drinken begeerden; en echter, wanneer men het hun aanbood, hetzelve gretig inzwolgen, zoo lang zij nog het vermogen hadden om te slikken. De lijders werden door het nuttigen van koude dranken, kennelijk verkwikt; en liet ik daarom dezelve dikwijls toedienen, offchoon men dezelve niet begeerde.

 12.)

12.) Een voornaam middel ter geneezing, was *de zuivere en koude lucht*, welke altoos de zieken omringde. Men verkoos de meest heldere en hooge vertrekken, ter ligging van deze lijders; de kagchels werden niet gestookt, hoezeer de Réaumursche Thermometer, gedurende de maand Februarij onderscheidene reizen 3, 4, tot 5 graden onder o teekende, de meeste vensters liet men dag en nacht openstaan.

Deze zuivering der lucht werkte kennelijk mede tot herstelling der lijders; onderscheidene zieken, wier ongesteldheid reeds eene aanmerkelijke vordering had gemaakt, gevoelden eene spoedige en heilzame verandering, werden verkwikt, en gevoelden als het ware een nieuw leven, na dat zij zich eenige reizen gebaad, en gedurende eenige dagen in deze zuivere lucht hadden vertoefd.

Geen middel is zoo vermogend, *om de ontwikkeling der smetstoffe* en *hare verspreiding* te verhoeden, als deze zuivering van den dampkring der vertrekken, door het bestendig openzetten der vensters, naar dien de tot dit einde aangeprezene middelen, b. v *Ventilators*, welke de zuivere lucht naar evenredigheid dat dezelve ten gebruike vereischt word, in eene te geringe hoeveelheid aanvoeren, de scheikundige reinigingen, en de uitgegloeide houtskoolen aan dit gewigtige oogmerk niet zoo voldoende beantwoorden. Het is mij toegeschenen, als of de *tocht* zelve voor sommige nuttig ware; en indien ik de keuze had of ik de bedden der *typhus*-lijders in een naauw vertrek, waar in de toegang der lucht en van het licht onvrij was, of onder den blooten hemel wilde doen plaatsen; dan zoude ik voorzeker aan het laatste de voorkeur geven; door dien de smetstoffe (*Mephitis*), welke de Zenuwkoorts doet geboren worden, het kwaad, hetwelk men

men zoekt ten onder te brengen, hooger doet klimmen, en eenen ieder, die aan eenen verderen omgang met deze lijders is blootgesteld, noodeloos in gevaar brengt.

13.) De *typhus*-lijders werden alle *luchtig* en *dun* gedekt. — Hunne bedden bestonden uit zuivere stroomatrassen, het hoofdkussen was met hooi, kort stroo of snijdsel gestopt. Bij het vertrek der zieken, werden, zoodra men den besmettelijken aard der koorts ontdekte, beiden aan de vlammen opgeofferd, en de overtreksels en zakken in eene scherpe loog zoo wel uitgekookt, als ook de kribben behoorlijk gereinigd. Het is zeer nadeelig, eenen *typhus*-lijder met welgevulde veere bedden te dekken; en, men moest zich in deze ziekten nimmer van zulke bedden bedienen. Het is nuttig, en verdient aanprijzing den lijder dikwerf in een nieuw zuiver bed te leggen; hetwelk het gemakkelijkst dadelijk na het baden, word bewerkstelligt.

14) Zoodra de hevigheid der koorts vermindert; het tijdstip der vermindering (*stadium decrementi*) volkomen daar was, liet ik de lijders in andere vertrekken brengen, en ze eindelijk, de koorts geheel geweken zijnde, in bijzondere vertrekken plaatsen; alwaar de herstellende (*Reconvalescenten*), zich ophielden. Thans werd het gebruik der koude middelen ter zijde gesteld, om dat de zieken, de natuurlijke prikkelbaarheid en gevoeligheid der huid, hadden terug gekregen, en de herstellende lijders ligtelijk eene verkoudheid zouden hebben kunnen bekomen.

15.) Over het algemeen werden aan onze *typhus*-lijderen, geheel geene *Geneesmiddelen* toegediend; het baden, het wasschen, de koude begietingen, de zui-

vere lucht, de bloedzuigers, het koud drinken, en in sommige gevallen eene aderlating, betoonden zich in den regel zoo vermogend, dat wij gene wezenlijke *Artseney*-middelen benodigd waren. Sommigen, welke op gunstige tusschentijden dringend naar zulke middelën verlangden, kregen doorgaans onschadelijke middelen, b. v. verdund zwavelzuur, fenkelwater, verzuurd zoutzuur, behoorlijk aangelengd, bij overmatige ontlastingen, slijm- en specereijachtige middelen enz. Uit het verhaal der geleiders, die vele belangrijke *typhus*-lijders uit de stad herwaards vervoerden, is ons gebleken, dat het gebruik van sterk prikkelende *Artseneyen*, welke men aan dezelve reeds te voren had toegediend, zoo als wij ten deele uit de medegebrachte voorschriften ontwaarden, b. v. *valeriana*; *virginische* slangenwortel, kamfer, muskus, *aether*, wijn, enz. meer na dan voordeel hadden veroorzaakt; en velen van deze lijders leden kennelijk meer dan andere, die aan zich zelven waren overgelaten. Ik wilde uit deze daadzaken geene algemeene gevolgen afleiden, offchoon het buiten twijfel is, dat de wezenlijke besmettende *typhus*, zoodanige sterk prikkelende middelen doorgaans niet verdraagt. De waarnemingen van onderscheidene *praktische* Geneesheeren dezer stad, stemmen hier mede volkomen overeen. In alle gevallen verdiende het opmerking, dat wij bij de aanwending der reeds aangeprezene geneeswijze, in meer dan honderd gevallen van den wezenlijken *typhus*, zonder deze hulpmiddelen, ons oogmerk zeker bereikten.

Dikwerf heb ik mij in het begin der ziekte van *braakmiddelen* bediend, voornamelijk bij zoodanigen, die door de smetstoffe hoogstwaarschijnlijk waren

aan-

aangetast; en bij welken eene wezenlijke befmetting had plaats gegrepen. Met leedwezen moet ik er bijvoegen, dat in dusdanige gevallen de zoo gewoone geneeswijze haar doel geheel miste; want offchoon de *braakmiddelen* in vele gevallen vroegtijdig werden toegediend, zoo werd nochthans de *typhus* koorts gevormd, nam nu zijnen gewoonen loop, werd zeer gevaarlijk, en in fommigen gevallen doodelijk.

Wie eens met deze kwaadaardige ftof volkomen *befmet* was, bleef het ook; het *braakmiddel* was niet in ftaat, om de verdere uitwerking dezer befmetting in haren loop te ftuiten. De *braakmiddelen* in den loop der ziekte toegediend, deden even min iets beflisfend; ja derzelver uitwerking in fommige gevallen ongunstig, door dien zij veelvuldige ontlastingen veroorzaakten, offchoon men zich van den braakwortel zonder eenige bijvoeging van den braakwijnfteen, daar bij had bediend.

16.) In zamengeftelde Zenuwkoortfen, b. v. vermengingen met hevige zinkingachtige toevallen, met longontftekingen, met brakingen, welke men dikwerf befpeurde, met ontlastingen, hevige pijnen door de ledematen, welke men in het tijdperk der vermindering ontdekte, met gezwellen der oorklieren, als pogingen tot ftofverplaatfing, (*metastatifche procesfen*); onder welke toevallen, doorgaans de hevige aandoening der herfenen ophielden; maakte men onder het aanhoudend gebruik der warme baden, van *onderfcheidene zoo wel, in als uitwendige Artfenymiddelen* gebruik, voornamelijk van het kolenzuur gas, van de *Arnika*-bloemen, de opium, (de *tinctura opii fimpl.* alle 3-4 uren van 8, 10, 12 druppels toegediend), hetwelk in vele gevallen van hevige brakingen, bevingen en trekkingen van het geheele ligchaam, de uitmundfte diensten be-

 wees,

woes, en bediende men zich van warme ſtoovingen van azijn; ſomwijlen van vluggen zwavelgeest, *Aeth. ſulph. alcoh.* van den zwavelaether, *Aether ſulphuricus*, en van de *Mixtura oleoſo-balſamica*, met ſlijmachtige bijvoegſelen, mostaardpappen, ſpaanſchevliegpleisters en klisſteeren, naar de verſchillende omſtandigheid.

17.) Eene dusgenoemde opvolgende *verſterkende geneeswijze*, was ik in den regel onnoodig. Zuiverlijkheid, verſche lucht, rust, verkwikkende drank, droegen veel daar toe bij om het tijdperk der vermindering te verkorten, en de herſtelling te bevorderen. Over het algemeen keerde de vorige eetlust bij de herſtelde lijders ſpoedig terug; men moest echter met de grootſte omzigtigtigheid aan denzelven voldoen De vaatkoorts geheel opgehouden zijnde, beſpeurde men weldra eenen verkwikkenden ſlaap. Het is bekend, dat elke heyige koorts eene vermoeidheid achterlaat, welke gemeenlijk te langer van duur is, naar mate de koorts zelve lang geduurt heeft. Zoodra de eetlust terugkeerde, verdween dit verſchijnſel al ras, hetwelk door *Arſeney*-middelen zeer moeijelijk of in het geheel niet te bedwingen was De meeste lijders herſtelden ſpoedig; en ontwaarden het ruime gevoel van het nieuwe leven te inniger, naar mate zij aan hunne herſtelling hadden gewanhoopt.

18.) Herſtelde lijders, die met geweld te vroeg het ziekenhuis wilden verlaten, geest en ligchaamsvermogens te vroeg inſpanden, of bij eenen toenemenden eetlust te veel en te zwaar voedſel b. v. brood, nuttigden, of zich aan de koude lucht blootſtelden, ſlorten in, en waren niet zelden aan nieuwe gevaren ten prooi gegeven. In de meeste omſtandigheden waren de middelen, welke zich

te

te voren als zeer werkzaam betoond hadden, ook thans voldoende. Niets is van meer aanbelang, als de zieken en herstelde zwakke lijders tegen deze invloeden te beveiligen. Zoo lang de lijder zich noch vermoeid gevoeld, de polsslagen te veelvuldig, het gevoel van duizeling, oorsuizingen en hardhoorendheid nog niet geheel geweken zijn; kunnen instortingen ligtelijk plaats hebben; en het lijdt ook geen twijffel of de vernieuwde aanvallen der reeds herstelde ziekte, kunnen bij herstelde lijders, wier opperhuid nog niet is afgeschilverd, en wier huid zeer gevoelig en tot het vatten van koude geneigd is, het gemakkelijkste plaats grijpen.

Het is in de natuur der zaak gelegen, dat de *individualiteit* van den zieken, de graden en wijzigingen der ziekte, de uitwendige omstandigheden, waarin de lijder geplaatst is, ook de behandeling van deeze zenuwkoorts moeten wijzigen. Deze omstandigheden verschillen te veel, en hebben tevens eenen gewigtigen invloed op de behandeling dan dat men zoude kunnen gelooven, dat deze of gene geneeswijze onvoorwaardelijk, op alle gevallen toepasselijk konde zijn.

Om de *verspreiding der ziekte door besmetting te voorkomen*, waren de volgende maatregelen volstrekt noodig. *De verblijfplaats der typhuslyders* moest, zoodra men overtuigd was van den besmettelijken aard derzelve, van het vertrek der overigen zorgvuldig wor-

 den

den afgezonderd; dit bewerkstelligde men door *de afsluiting* van de geheele, door de bijzonderheid van derzelver vertrekken zich aanprijzende, tweede verdieping van het ziekenhuis, welke tot berging van *typhus*-lijders bestemd was. Bij de ingangen had men oppassers geplaatst met uitdrukkelijken last, om niemand binnen of buiten te laaten, ten zij voorzien van een bewijs van toegang; en van dit bewijs waren alleen diegenen voorzien, aan wien de behandeling en oppassing der besmettelijke lijders was opgedragen.

Door dezen maatregel werd de gemeenschappelijke omgang dergenen, welke de noodzaakelijkheid niet derwaarts riep, met de zieken onmogelijk gemaakt; en even zoo den toegang aan bezoekgevende persoonen uit de stad belet, welke anders ligt hadden kunnen worden besmet, en de smetstoffe met zich derwaarts gevoerd. Niet minder werd aan de andere zijde het nadeelige uitloopen der met de zieken verkeerende oppasters en der herstelden te keer gegaan die anders gemakkelijk door hunne klederen de smetstoffe verder hadden kunnen verspreiden.

De ziekenkamers zelve werden afgedeeld:

1.) In zoodanige, waar men de nieuwe, met de Stad afgezondene *typhus*-lijders ontving, ontkleede, baade en reinigde;

2.) In zoodanige, waar de gevaarlijkste; zieken werden behandeld, welke hevig ijlden — door hun gestadig schreeuwen de nabuurige lijders verontrusten, en de meest koude luchtsgesteldheid noodig hadden.

3.) In zoodanige, waar de afgestorvene alleen lagen, om van de overige dit treurig gezicht te verwijderen.

4.) In zoodanige, waar diegene, welke in de herstelling het meest gevorderd waren, gebragt werden.

5.) In

5.) In de dus genoemde Rekonvalescentkamers. — Eindelijk verdeelde men de vertrekken nog

5.) In zoodanige, waar men die lijders plaatste bij welken de koorts twijfelachtig, mogelijk goedaardig en niet besmettelijk, en alleen verdacht voorkwam; en eindelijk

7.) In zoodanige, waar men zulke *typhus*-lijders bragt, die, vergezeld van *hevige ontlastingen* en *koud vuur* aan de *ledematen*, een verschijnsel het welk men helaas in de laatste helft van het jaar 1813 zoo menigwerf zag ontstaan, den dampkring bijzonder verontreinigden, en zelfs verpesteden.

Aan alle *typhus*-lijders werd, bij hunne komst in het ziekenhuijs de klederen en het linnengoed dat zij medebragten, en uit hoofde van de aanhangende smetstoffe verdacht waren, dadelijk ontnomen, en verschooning uitgedeeld. Deze klederen werden door bijzondere daartoe aangestelde persoonen in een afzonderlijk vertrek opgehangen, en gedurende verscheide dagen en nachten aan de zoutzuure berookingen blootgesteld; vervolgens gelucht en met kookend water en zwarte zeep uitgekookt, en de klederen van weinig waarde, en de vodden dadelijk verbrand; zoo dat men bij het vertrek der herstelde lijders, aan hen de medegebragte klederen geheel gereinigd konde terug geven.

Bij de komst in het ziekenhuis reinigde men dadelijk alle zieken in een bijzonder vertrek, in eene badkuip met warm water en zeep, waarbij men voornamelijk op de reiniging van het hoofd, en andere met haar begroeide deelen van het ligchaam, aan welke het zweet en andere de smetstoffe verspreidende onzuiverheden zich vasthechten, eene bijzondere aandacht

vest

vestigde. Dit eerste zuiveringsbed veroorzaakte bij de meesten eene wezenlijke verkwikking.

Om de *ontwikkeling* en *verspreiding der smetstoffe* in de ziekenkamers en op de vloeren te verhoeden, werden de vensters der vertrekken en gangen altijd opengehouden om daardoor gestadig eenen vrijen toegang aan de buitenlucht te verleenen. Door het vlijtig openen der deuren, onderhield men eene sterke tocht. De vloeren, vensterbanken, kribben, tafels, badkuipen, nachtstoelen, de deuren der vertrekken en de vloerdeelen in de gangen werden bijna dagelijks geschrobt en geboend. De hoofdkussens werden van de *veeren* ontledigd, en gedeeltelijk met hooij, gedeeltelijk met kort stroo opgevuld, hetwelk telkens bij het vertrek der lijders verbrand en met zuiver hooij en stroo verwisseld werd; even eens werd het stroo waarmede de zakken, waarop de zieken lagen, opgevuld waren, verbrand.

Het linnen en beddegoed, benevens de dekens, overtreksels, en kleederen der *typhus*-lijders zoowel, als der met hun verkeerende oppassers, werden op eene afzonderlijke plaats bewaard, van bijzondere waschvrouwen, zoo lange het koude jaargetijde het veroorloofde met ijskoud water, sneeuwwater, en daarna met heet water en zwarte zeep [waarvan hierna bijzondere voorschriften worden aan de hand gegeven] gewasschen en in de open lucht gedroogd. De afgestorvenen werden dadelijk na hun overlijden zoo spoedig mogelijk in het lijkenhuis gebragt, en na verloop van 24 uren op eene afgezonderde en opene plaats diep in den grond begraven.

De gevaarlijke zieken, die voor hun afsterven de bediening van het heilig nachtmaal begeerden, bragt men

men in een luchtig vertrek alleen, deels om deze plechtigheid door het ijlen van anderen niet te stooren, deels om het gevaar van besmetting voor den bediener te verhoeden.

De ziekenoppasters, die verpligt zijn altoos in de voor hun bestemde vertrekken te blijven; nuttigen een beeter en meer versterkend voedsel dan gewoonlijk, moeten zich dikwerf door baden reinigen, en gedurende eenigen tijd in de week na dat zij zich op nieuw gereinigd en verschoond hebben, zich uit het ziekenhuis verwijderen, om in de versche lucht zich te verademen; tevens werd hunne jaarwedde verhoogd en hunnen ijver door bijzondere geschenken en aanbevelingen voor het toekoomende aangevuurd. Deze en soortgelijke middelen van welke men zich ter bestrijding van de besmetting der *Zenuwkoortsen* bediend had, hebben die voldoende uitwerkingen gehad, dat over het geheel genoome weinige persoonen besmet werden.

Alle de vertrekken, zoowel der zieken als der herstellende lijders, werden dagelijks tweemaal met gesloten deuren en vensters, met de *overzuure zoutzuure dampen*, welke men op de gewoone wijze met bruinsteen, keukenzout en zwavelzuur vervaardigd, sterk berookt. Latere waarnemingen hebben mij overtuigd dat deze veelvuldige berookingen met overzuurd zoutzuur volstrekt *overtollig* waren; wanneer men de reeds aangeprezene voorschriften ter onderhouding eener *mogelijke reiniging* der huid van den lijder, der hem omringende voorwerpen van den dampkring met ernst en naauwkeurigheid opvolgde, en het stooken der kagchels achterwege bleef. Deze middelen verdienen te meer aanprijzing in vertrekken, in welke zoodanige lijders huisvesten, die eene meer warme luchtsgesteldheid

heid verlangen, en niet te min de goede hoedanigheden derzelve spoedig doen bederven, b. v. in sterke veretteringen, veelvuldige ontlastingen, versiervingen, welke de besmettelijke Zenuwkoorts voorgaan of dezelve opvolgen, en in de Militaire Hospitalen zoo menigwerf gezien worden.

Naardien de Arts, de Heelmeesters en de Ziekevader verpligt waren dagelijks eenige uren in de nabijheid der zieken zich optehouden, en dezelve meenigmaalen te moeten aanraaken, zoo bedienden zij zich gedurende deze bezoeken van bijzondere mantels uit geglanst linnen vervaardigd, welke zij over alle hunne kleederen trokken, en met deze overtogen de ziekenkamer binnentraden, maar bij hun vertrek dezelve ook wederom afdeden; hunne handen en gezicht met koud water afwaschten, den mond uitspoelden, om alsdan weder andere zieken te kunnen gaan bezoeken. Naardien wolle kleederen de *typhus*-besmetting ongemeen ligter met zich voeren, de een gladde, bijkans luchdichte geglansde linnen mantel; van welken men zich na elk afgelegd bezoek, gemaklijk kan ontdoen, zoo verdient het gebruik daarvan alle aanprijzing.

Van de overige staatsverordeningen, welke op deze algemeene bepalingen noodzaakelijk moesten volgen, zullen wij in 't vervolg een meer aaneengeschakeld verslag geven.

In de heete ziekten, met het *kenmerk van Synocha*, *in ontstekingen der longen* en *borstvliezen* — *der hersfenen*, *der darmen* en in *echte koortsen der kraamvrouwen;* welke de toediening der ontstekingwerende middelen vereischten, konden men in het begin

van

van het jaar 1813, over het algemeen, met een matig gebruik derzelven volstaan. De aderlatingen behoefde men niet te herhaalen; geringe giften van de zoutzure *kwikoxydale* waren voldoende, om de beginselen van speekselvloed te verwekken. De plaatselijke ontstekingen welke zich met Zenuwkoortsen vermengden; gedoogden alleen in het begin der ziekte algemeene aderlatingen; en met meerdere zekerheid konde men tot bloedzuigers zijne toevlugt nemen. De maand *Februarij* [niet minder ook de maand *Maart*] verdiende in dit opzigt aanmerking; dat gedurende dien tijd, waarin eene menigte menschen, door Zenuwkoortsen waren bezocht; welke gedeeltelijk aan den invloed van den dampkring, gedeeltelijk aan de smetstoffe haaren oorsprong te danken hadden; niet zelden ware ontstekingsziekten *sporadisch*, gezien werden, zoo dat ik moest zorg dragen, altijd afzonderlijke vertrekken gereed te houden, om deze goedaardige ontstekingkoortsige lijders van *typhus* - zieken behoorlijk aftezonderen, welke anders ligt door een ondoelmatig bijeenzijn hee kenmerk der Zenuwkoorts hadden kunnen aannemen. Veele praktische Geneesheeren verzekerden ons dat in de stad dikwerf de *Croup* werd waargenomen, welke zoo als gewoonlijk somtijds genezen werd, en somwijlen een doodelijk uiteinde nam.

Betrekkelijk die lijders welke in de maand *Februarij* aan Zenuwkoortsen waren *gestorven*, tel ik, in de eerste plaats, eenen man van 48 jaren, die na veele jaren aan vallende ziekte gesukkeld te hebben, door deze ziekte werd aangetast en reeds na verloop van weinige dagen zijn leven eindigde. Bij het onderzoek vond men de zelfstandigheid der hersfenen buitengewoon vast, en bijna hard; in het regte halfrond [*hemisphaere*] ontdekte men eene geheel *eigenaardige*

des-

desorganifatie, eene foort van verzwering, aan wier omtrek men onderfcheidene harde en puntige verhevenheden befpeurde, welke met eene foort van dunnen etter bedekt waren. Welligt dat gedurende den *typhus*, dit gedesorganifeerd gedeelte der herfenen, welke met de vallende ziekte in een oorfpronkelijk verband mogt geftaan hebben, in verettering was overgegaan.

De tweede *typhus*-lijder was een Franschman, die reeds door eene kwaadaardige Zenuwkoorts met *petechien* aangetast zijnde, na verloop van 24 uren overleed. Waarfchijnlijk was deze lijder de eerfte, die met de *befmettelijke* Zenuwkoorts behebt was, en van welke men federt dien tijd velen in het ziekenhuis kreeg; met hem werden meer andere lijders in het huis genomen, welke echter voor het meerder gedeelte herftelden; hij was uit Rusland gekomen en naar alle waarfchijnlijkheid op zijne laatfte reize befmet, doordien hij met vele andere zieken had omgegaan.

De derde lijder werd fiervende in het huis gebragt, en overleed ook 9 uren na zijne komst.

De vierde, een behoeftige daglooner, die als zieken-oppasfer in het franfche hospitaal gediend had, en naar men vermoede, op die plaats befmet was geworden, overleed reeds 24 uren nadat hij in het huis was gebragt.

Een behoeftige daglooner van 45 jaren, van wien men hetzelfde vermoedé, ftierf na 50 uren in het huis geweest te zijn.

Met het begin der maand Maart 1813. klom het getal der *typhus*-lijders aanmerkelijk. De meeste kregen

gen de ziekte door *besmetting;* hadden reeds andere deze ziekte medegedeeld, en bevonden zich thans zelven in groot gevaar. Behalven deze soort van besmettelijke Zenuwkoorts, ontmoete men ook niet zelden in de maanden Maart, April, Mai en Junij, de meer zachtaardige en hevige onbesmettelijke heete koortsen, welke die geaardheid hadden, zoo als men bij het einde van den winter doorgaans waarneemt.

De weersgesteldheid in deze maand was zeer veranderlijk; van den 8sten tot den 16den was de stand van de Baro- en Thermometer afwisselend van een half tot 5 graden onder 0: tegen het einde teekende dezelve 6° tot 8° boven het vriespunt. De Barometerstand was over het algemeen *hoog*, en klom menigwerf tot de hoogte van 29 duimen. De eerste dagen der maand was de luchtsgesteldheid betrokken, guur, koud, stormachtig, vergezeld van jagtsneeuw, tegen het midden derzelve helder en warm, zelfs zoo warm als in de lente, tegen het einde werd het weder betrokken en regenachtig.

De heerschende gesteldheid (*konstitution*) was volstrekt *nerveus*. Ware ontstekingen ontwaarde men zeldzaam, zoo veel te meer *zenuwachtige* (*typhöse*) naardien de oorspronkelijke ziekten, met welke deze zich vermengden, volstrekt Zenuwkoortsen waren. Hiertoe kan men brengen de ontstekingen der Longen van de Milt, van de Maag, der Ooren en Oorklieren, Oogontstekingen en de Roos, welke men veelvuldiger als anders, bij waterzuchtigen in het laatste tijdperk der ziekte ontdekte.

Het aantal der heete ziekten was ter plaatse, waar de inwendige ziekten behandeld werden, zoodanig vermeerderd, dat bij het op den 1sten Maart aanwezig getal van 228 nog 285 nieuwe en meestal *typhus*-lij-

 ders

ders bijgekomen waren, zoodat bijgevolg een geheel van 513 lijders aan onze behandeling waren toevertrouwd; van welke echter in deze maand noch 189 lijders volkomen hersteld konden worden weggezonden. Ofschoon men in de meeste gevallen niet konde ontkennen dat de koorts eenen bepaalden vorm had aangenomen waren echter de graden, de vermengingen en het wezen dezer ziekte zeer onderscheiden.

Bij sommigen bespeurde men in den beginne eenige zinkingachtige toevallen, welke echter bij eene volkomene ontwikkeling en klimmen der Zenuwkoorts, ras geheel verdwenen. Somwijlen bleef het bij minbedenkelijke toevallen eener Zinkingkoorts berusten, de ziekte bleef een goedaardig, en nam eene spoedige en gunstige scheiding, bijaldien men den eigenaardigen gang der ziekte rustig had verbeid.

Hiertoe kan men sommige goedaardige Zenuwkoortsen brengen, welke bijzonder jonge voorwerpen van beiderlei kunne, zoowel in deze als de volgende maanden, niet zelden aantaste, wier ontwikkeling men van den invloed der luchtsgesteldheid konde afleiden. Naardien ik mij steeds beijverd had: in deze gevallen de gelegenheid-gevende oorzaken optespooren; zoo heb ik ten minsten dat besluit kunnen opmaken, dat in deze omstandigheden *geene besmetting* konde plaats gehad hebben, hetgeen ook daardoor nog meer waarschijnlijkheid verkreeg, dat deze koorts zich hier niet verder verspreide, hoezeer de veelvuldige omgang der zieken met de oppassers, welke van de besmettelijke Zenuwkoorts nog niet hersteld waren, eene genoegzame gelegenheid daartoe verschaften. Het is nogthans mogelijk, dat de middelen ter bestrijding van de *besmetting* in het werk gesteld, voornamelijk de *koude* en de *zindelijkheid*, daartoe hebben bijgedragen.

Dee-

Deze gevallen echter waren van allen de minst gevaarlijkſte; bij deze was de aandoening der herſſenen (*) het minst te beſpeuren; men ontwaarde hier dikwerf alleen eenige teekenen eener ligt voorbijgaande bedwelming, zeldzaam bemerkte men duidelijke vlekken op de huid, nimmer eenige ſpooren van toevallen der geelzucht, nooit waare ontſtekingachtige verſchijnſelen, welke men van de hersſenen, van de maag of van de darmbuis zoude hebben kunnen afleiden, nimmer bloedvloeijingen of zeer bedenkelijke toevallen.

Oneindig meer, maar ook van oneindig meer gewigt deed zich de *ware beſmettelijke Zenuwkoorts*, voor. Bij de meeste perſonen, die door dezelve waren aangetast, konde men de ontwikkeling der ziekte uit den gedurigen omgang met *typhus*-lijders afleiden, die uit *Rusland*, *Pruisſen* en *Poolen* herwaards gekomen waren, of met zoodanige *typhus*-lijders, die destijds in het alhier gevestigd groote franſche Hospitaal, later in de Pruiſiſche en Rusſiſche Hospitalen in welke eene *beſmettelijke Hospitaal- koorts* heerschte, verkeerden. Wij kregen hier eene menigte van be-

(*) Het *aanmerkelijke lijden der hersſenen* 't welk zich door eene aanmerkelijke belediging van het gewaarwordingsvermogen, zwaarte in het hoofd, bewelming, onverſchilligheid of eene buitengewoone opgeruimde houding; ſpraakverwarring, ongewoon uitzigt, en de overige gewoone teekenen doet kennen; houde ik voor het wezenlijk ziektekundig kenmerk (*pathognomiſche kriterion*) *der waare Zenuwkoorts of Typhus*; zonder welk ik mij geene wezenlijke Zenuwkoorts — eene benaaming welke door zoo veele gewijde en ongewijde geneesheeren vaak misbruikt werd — kan voorſtellen.

behoeftige menfchen, die door deze koorts waren aangetast, die of in eigen perfoon, of wier huisvaders of naastbeftaanden, of buren, in de genoemde Hospitalen het werk van zieken oppasfers, opzienders of waschvrouwen waarnamen, en aan welke nogtans vergund was, buiten de ziekenhuizen, in hunne eigene wooningen te flapen, of zelf het vuile linnen der *typhus*-lijders te mogen wafchen. Naardien genoemde ziekenhuizen gedurende eenen geruimen tijd buitengewoon opgepropt waren, en de fpoedige toeneming van meer nieuwe zieken, het gebruik der middelen ter verhoeding eener Hospitaalbefmetting, van welke ik nader zal gewagen, aan zeer veele moeielijkheden onderwierp, zoo werd deze Hospitaalkoorts kwaadaardiger en meer algemeen. Het gevolg hiervan was, dat de koorts zich over vele inwoonders der Stad verfpreide; en het aantal zieken in het Hospitaal buitengewoon deed aangroeijen; wij hadden echter de noodige voorzorgen gebruikt, om het kwaad zoo fpoedig mogelijk te fluiten, en de verfpreiding van hier te voorkomen.

De waarnemingen welke deze Zenuwkoorts-*epidemie* aan de hand gaf, ftemden met die der overige Hospitaal-Geneesheeren volkomen overeen, waaruit men fchijnt te kunnen befluiten, dat de *Intenfiteit* en het ziekte ontwikkelend (*pathogenetifche*) geweld der Hospitaalbefmetting, en de daaruit voortvloeijende fmetftoffe in graden aanmerkelijk verfchulden, en dat deze afhankelijk waren, of van de meer of mindere wanbeftiering der ziekenhuizen, der veronachtzaamde reiniging, overlading, of van andere bijzonderheden der opgepropte zieken. In de maanden *Maart* en *April* ontdekte men duidelijk, dat die zieken, welke de befmetting uit het franfche Hospitaal hadden medegebragt, over het geheel door eenen meer hevigen

gen en gevaarlijken *typhus* werden aangetast, als diegenen welke in de *Russische* en *Pruissische* hospitalen zich bevonden, aan wier oppassing men wellligt meerdere zorg konde besteden. Bij de eerstgenoemden was over het geheel de aandoening der hersfenen van meer belang, zij waren meer bedwelmd, waren vroeger in eenen staat van verlamming, en de gevaarlijkste vermengingen, welke men in deeze *epidemie* bespeurde namelijk *geelzucht*, *worgend gevoel* ,*braking*, *beving van het geheele ligchaam*, *kordvuur der ledematen*, en een spoedige onvoorziene overgang in eene doodelijke uitputting en verlamming, werden bij deze zieken het meest waargenomen. Bij sommigen dezer hoogstgevaarlijke lijders, die in eene zoodanige gesteldheid in het ziekenhuis kwamen dat zij van hunnen vroegeren toestand geen het minste verslag konden geven, bleef men omtrent het begin en de soort der besmetting in het onzekere verkeren, offchoon deze eigenaardige, min gunstige vorm der ziekte ons op de smetstoffe van het fransche Hospitaal opmerkzaam maakte. Zoo veel te belangrijker was het voor mij, in onderscheidene gevallen, later uit den mond der naastbestaanden van den lijder te mogen hooren, dat of de lijder zelf of diegene, door wien hij was besmet geworden, zeer waarschijnlijk uit het fransche Hospitaal der smetstoffe waren deelachtig geworden. Eerst nadat verscheidene weken waren verstreken, ontdekte men deze kwaadaardige *typhus* ook bij zoodanige *individus*, welke in de russische of pruissische Hospitalen waren besmet; en eindelijk kwam het tijdstip, waar men tusschen de zieken (om het even in welk Hospitaal zij door de smetstoffe waren aangedaan) geen duidelijk onderscheid meer konde bespeuren.

 In-

Ingevolge latere waarnemingen, kan ik hier nog bijvoegen, *dat de verscheidenheid der woede en het gevaar der besmettelijke Zenuwkoorts*, welke niet minder door de hevigheid (*intensiteit*) der smetstoffe, als door de wijze van opneming (*receptiviteit*) en den aanleg van den besmetten lijder word bepaald, zeer groot is. Waar de gelegenheden ter verontreiniging zich het meest voordoen, waar zorgen, gebrek, honger en treurige gemoedsgesteldheid de krachten het spoedigst ondermijnden, ten tijde van krijgsgevangenschap, ontdekt men de besmettelijke Zenuwkoortsen het kwaadaardigst; zoodat dezelve niet zelden, even als de oostersche pest, den 3den, 4den en 5den besmetten lijder doet sneven. Naar mijn oordeel, zoude men ter vermindering dezer kwaadaardigheid nog al het een of ander kunnen bewerkstelligen, en niet minder kunnen zorgen, zoo als ik nader zal opgeven, voor het algemeene welzijn, ter voorkoming der verspreiding van de besmettelijke koorts, zoowel der zieken, of der van deze ziekte hersteldeh, en der reeds aangetaste krijgsgevangenen.

Met betrekking tot den overigen vorm der ziekte, derzelven duurzaamheid, hevigheid, vermenging en de wijze van uitgang, had eene groote verscheidenheid plaats. De onderscheiden aanleg der lijders voor deze ziekte, hunne vooraſgegane ziekelijkheid, ouderdom, gesteldheid (*constitution*) en de verschillende behandeling in het tijdperk der eerste vorming der ziekte, moesten hierop eenen beslissenden invloed hebben.

Sommige lijders waren zeer gevaarlijk ziek, zij lagen bedwelmd, de zwakheid der spieren scheen den hoogsten trap bereikt te hebben, de koude ledematen, een zwakke pols, een ingevallen wezen

en een beginnend koud vuur op onderfcheidene plaatfen van het ligchaam, lieten niets dan een doodelijk uiteinde verwachten, maar fpoedig konde dit toneel veranderen, de lijders konden zich fpoedig opbeuren, zooals men uit hunne houding, hunne wezenstrekken, hunnen polsflag, huid enz. konde befpeuren. Hier hadden dus beflisfende fcheidingen (*krifen*) plaats, nogtans zonder aanmerkelijke ontlastingen en zonder aan bepaalde dagen der ziekte gebonden te zijn, hetwelk, zoo als bekend is, in goedaardige en waare ontftekingkoortfen niet zelden word waargenomen. Somwijlen ontdekten wij fpoedige en ongunftige wendingen, en wel op zoodanige wijze, als men dezelve bij verfpreide (*fporadifche*) en niet befmettelijke *typhus* niet ligt befpeurd. De koorts liet zich wel aanzien, de tong en de lippen vertoonden eene gefteldheid welke van den natuurlijken ftaat niet veel afweek; de pols was met betrekking tot desfelfs fterkte en fnelheid middelmatig, twijffelachtige ontlastingen hadden geene plaats, in fommige gevallen alleen befpeurde men eenige kenteekenen, namelijk eene buitengewoone rust en onverfchilligheid des lijders, die welligt kort te voren eene meer opgeruimde houding hadden aangenomen, en de hun omringende voorwerpen meer naauwkeurig hadden gadegeflagen; de ziekte konde in die gevallen zeer fpoedig eene ongunftige keer nemen; de kleur van het aangezicht werd bleek en geelachtig, aan de armen en beenen zag men blaauwe vlekken, de lijder ftaaroogde onbewegelijk, de handen, voeten en neus werden koud, en fpoedig naderde de dood. Er ftierven lijders, die nog weinige uren te voren hoop op herftel gegeven hadden; andere ftierven plotfeling, bij welken men, naar alle waarfchijnlijkheid konde vastftellen, dat welligt na verloop van eenige da-

dagen eene beslisſende ſcheiding zoude plaats grijpen. Ziet daar de kenteekenen der waare *kwaadaardigheid*, bij welke de graad der ziekte zich gunſtiger voordeed, als wel met derzelver aanmerkelijk gevaar was over een te brengen, eene omſtandigheid welke, naar het oordeel van andere geneesheeren, bij de waare oosterſche pest zoo dikwijls plaats had.

Na deze algemeene aanmerkingen, kan ik voegzaam overgaan tot de overweging der bijzondere *eigendommelijkheden van vorm* der beſmettelijke Zenuwkoorts, zoo als dezelve gedurende de Lente, de Zomer en den Herfst van het jaar 1813 het meest gezien werd.

De ijling ſcheen bij ſommigen een altoosdurend verſchijnſel, het welk zich in eenen gelijken graad deed kennen. Er waren lijders, die 7 tot 9 dagen onafgebroken dag en nacht overluid ijlden; bij ſommigen werd dit verſchijnſel verwisſeld met eenen diepen ſlaap (*ſopor*), welke nu eens langer dan eens korter durende, door eene overluide ijling werd afgebroken. Velen ondervonden meer kalmte na het gebruik van Bloedzuigers, Stortbaden enz. de ijling hield op; zij hieldt bij velen, gedurende eenige dagen, aan, de ijling keerde terug, en duurde tot aan het einde toe. Bij ſommigen beſpeurde men de hevigſte razernij, zoo dat men genoodzaakt was, om het ſpringen uit de bedden en wegloopen te beletten, de zieken met borstriemen zoowel, als de handen en voeten vast te binden; bij velen was de tong even als de lippen, rood, de oogen vonkelende, de pols ſnel, vol en hard, en beſpeurde men de kenteekenen eener ware ontſtekingachtige geſteldheid (*ſtheniſche dia-*

the-

thesis) met elkander vereenigd. Hiertoe kan men die gevallen brengen, waar het *typheuse* lijden der hersfenen tot derzelver ontsteking opklimt. Wij kregen lijders bij ons in het Ziekenhuis, die zelf geneesheeren in de Stad voor *zinneloos* verklaarden, offchoon het beloop der ziekte, de wijze harer ontwikkeling, in het nauwe verband met eenen koortsachtigen gang, het aanwezen der Zenuwkoorts buiten twijffel stelden. Er waren nog andere *typhus*-lijders, bij welken de pols weinig van zijnen natuurlijken staat afweek, de warmte van de huid naauwelijks vermeerderde, men verklaarde dezelve voor *zinneloos*, en echter bleek het bij nader onderzoek, dat er eene besmetting had plaats gehad, wier gevolgen men door de gewoone middelen ter beteugeling van den *typhus*, deed verdwijnen. De meeste soortgelijke gevallen herstelde men doorgaans zeer gelukkig door aderlatingen, het veelvuldig zetten van bloedzuigers aan het hoofd, koude begietingen, stort en druipbaden; in zeer weinige gevallen mislukte deze geneeswijze, en nadat het razen onafgebroken had geduurd, ontstond er eindelijk eene volkomene uitputting, aanhoudende beving van het gehele ligchaam, diepe slaap, en de dood door beroerte.

Trekkingen, *Bevingen*, het *Pluizen* enz. waren gewone verschijnselen der besmettelijke Zenuwkoorts; deden eene sterke aandoening der hersfenen zoowel, als van het ruggemerg vermoeden, en waren te bedenkelijker, naar mate zij langer aanhielden, en voor gene middelen weken, voornamelijk wanneer de lijders tevens bedwelmd waren, door geene middelen konden worden opgewekt, op gedane vragen niet antwoorden, ja zelf de gemakkelijkste vragen niet verstonden. Bij sommige lijders, bij welke deze ver-

schijnselen tot eene bijzondere aanmerkelijke hoogte geklommen waren, en de koorts voor de vermogendste middelen niet week, bespeurde ik dat de toediening van het *heulsap*, met ter zijde stelling van alle andere artsenijen, van eene uitmuntende werking was; waarbij ik echter deze aanmerking maken moet, dat men zich van andere zoo algemeene middelen b. v. *Valeriaan*, *Arnika*, *Kamfer*, *Aether*, enz. te voren niet had bediend, waardoor hoogstwaarschijnlijk het *Heulsap* een grooter werkingsvermogen (*Receptiviteit*) moest verkrijgen. In deze omstandigheden diende men alle 3 tot 4 uren, 8, 10 tot 12 druppels van de *Tinctura Opii Simplex* toe. Na verloop van 24 uren werden de lijders rustiger, kwamen meer tot zich zelven, en waren de stuipachtige bewegingen der ledematen merkelijk verminderd. Dat de uitwerkingen van dit middel in deze omstandigheden zoo uitnemend waren, konde men ook daaruit afleiden; dat somwijlen deze stuipachtige gesteldheid, nadat het *Heulsap* ter zijde gesteld was, weder terugkeerde en op nieuws wederom verdween, zoodra men met de toediening daarvan een begin maakte en daarmede aanhield.

Ik heb somwijlen wederinstortingen waargenomen, waarvan men de oorzaken niet konde ontdekken, bij welke dezelfde ziektevorm, zoo als men deze bij het begin ontwaarde, zich ten tweede male, in gelijke gedaante, vertoonde, maar ook ten tweeden male, voornamelijk met dit middel werd overwonnen. Ik wil intusschen die gevallen niet achterhouden, in welken deze behandeling ons te leur stelde. In een van deze gevallen werd in het laatste tijdperk der ziekte, eene ontsteking der longen geboren, welke men echter meer konde gissen, dan met zekerheid bepalen.

In

In een tweede geval eindigde de ziekte met eene ontsteking der Oorklier (*Parotitis;*) waar de toevallen der ontsteking eenen aanmerkelijken graad hadden bereikt. Geheel onverwacht had er eene algemene uitputting der krachten plaats, het gezwel viel te zamen, en de lijderesse stierf, hoezeer men kort voor haren dood meer hoop tot herstelling konde voeden, dan te voren.

In een derde geval, zijnde een jong, en voor den aenval van deze ziekte, volkomen gezond man, die bij gelegenheid der inlegering van een franschen soldaat, welke te voren door Zenuwkoorts was bezocht, besmet werd, was het uiteinde ook doodelijk, Aanhoudende ijlhoofdigheid, bevingen en trekkingen van het gehele ligchaam, waarbij alle spieren in beweging waren, hadden onafgebroken, gedurende 10 dagen geduurd, toen eensklaps de linkerarm opzwol en hevig ontstoken werd. De ligte roode kleur veranderde plotseling in eene donker roode, daarna violette, blaauwe en eindelijk zwarte, waarop binnen 24 uren de geheele arm door koud vuur aangedaan, en door den dood spoedig achtervolgd werd. Deze gevallen leveren ons de bewijzen op, dat, wanneer men de bevingen en trekkingen in eenen hoogen graad en altoosdurende bespeurde, de lijder doorgaans in groot gevaar was.

Plaatselijke ontstekingen, voornamelijk *der inwendige deelen* met welke de *Zenuwkoorts* zich zoo dikwerf vermengd, ontdekten wij menigvuldig bij de besmettelijke Zenuwkoortsen in de maanden *Maart*, *April* en volgende: geen bewerktuigd deel (*organ*) bleef daarvan bevrijd, zelfs de uitwendige bekleedselen, de daaronder gelegene groote klieren, de ledematen enz. werden niet zelden door eene ontsteking aangetast.

De

De ontſtekingen der inwendige deelen bleven niet zelden verborgen, of deden zich eerst in het laatſte tijdperk der ziekte kennen. Somwijlen ontdekte men dezelve eerst bij de lijkopeningen, voornamelijk bij de zoodanigen, welke kort voor hun overlijden in het Ziekenhuis werden gebragt. De longontſtekingen, de ontſtekingen der milt, der hersenen, der maag, der darmen, der oorklier, van het oor, van den hals, der oogen, en wijders de roosachtige ontſtekingen, welke vele plaatſen van het ligchaam, b. v. de neus, de elleboog, de vingers en voornamelijk de teenen aantasten, en ſomwijlen ſpoedig in koud vuur overgingen, werden het meest gezien.

Wijders het *doorleggen* op alle oppervlakten van het ligchaam, bijzonder van den rug, van het heiligbeen, der heupen, van den hals, der ſcheenderen en knieën, en op alle plaatſen welke aan eene aanhoudende drukking waren blootgeſteld. Bij ſommigen was deze geneigdheid tot doorleggen zoo groot, dat, deze drukking gedurende eenige uren plaats grijpende, bij eene noodzakelijke plaatsverandering van den lijder, dadelijk blaauwe of bruine plekken geboren wierden, welke in korten tijd in koud vuur overgingen. Onze voorgeſtelde geneeswijze, bijzonder de aanhoudende zorg voor de zuiverheid der huid van den lijder, der zuiverheid van den dampkring, het veelvuldig baden, de herhaalde plaatsverandering, waren de beste hulpmiddelen om het doorleggen te verhoeden, zoodat ſommige lijders, zij mogten nog zoo ziek zijn, gedurende den tijd van 21 tot 28 dagen op hunne legerſtede lagen, zonder zich door te leggen. Zeer bedenkelijk echter was de toeſtand dier lijders, bij welke de geneigdheid tot doorleggen bijzonder ſterk was en bij de minſte drukking blaauwe plekken achterlie-

lieten. Deze lijders stierven meestal, nogtans hadden wij uit een aanmerkelijk groot aantal zieken, maar twee of drie lijders, bij welken zich eerst hier die hoogstgevaarlijken staat ontwikkelde, nadat men alles ter verhoeding van denzelven beproefd had.

De inwendige ontstekingen maakten de ziekte bedenkelijker, voornamelijk indien edele delen waren aangetast b. v. de longen, de maag, de milt, hetwelk dikwerf plaats had. De veelvuldige sterfgevallen welke veroorzaakt werden, naardien de zieken nadat zij reeds 8, 10 en 12 dagen zonder de minste hulpbetooning in de stad hadden gelegen, eerst kort voor hun overlijden herwaards werden vervoerd, verschaften ons door lijkopeningen de schoonste gelegenheid om over de vermengingen der ziekte in deze gevallen eene nadere inzage te erlangen.

Bijzonder dikwerf ontmoete men de *Longontsteking*, wier juiste kennis echter moeijelijker verkregen werd, wanneer zich dezelve niet behoorlijk ontwikkeld had. De aanmerkelijke beleeliging van het *gewaarwordingsvermogen* stelde den lijder buiten staat, het plaatselijk gevoel der werktuigen tot de ademhaling gade te slaan. Men behoefde derhalve geene klachten over *moeijelijke ademhaling*, *beklemdheid*, *stekende pijnen* en *smarten* enz. af te wachten, ten ware, hetwelk somwijlen het geval was, dat, bij en na de plaatshebbende ontsteking der longen, zoo als door mededeling, de staat der aandoening van de hersenen eene aanmerklijke vermindering onderging. Zoo kwamen die gevallen het zeldzaamst voor, waarin men gedurende verscheidene dagen het aanzijn der longontsteking met zekerheid konde ontdekken, offchoon het wezenlijk lijden der hersenen (*Hirnaffektion*) hetwelk de Zenuwkoorts kenschetste, in eenen hevigen graad voortduurde. In zeer wei-

weinige gevallen kwam er plotſeling longontſteking (*Pneumonie*) bij; dezelve werd wel is waar ſpoedig gekend, maar niet te min eindigde zij door uitzweeting en verlamming. Minder zeldzaam waren die gevallen, waar men de ontſteking, na het verdwijnen der Zenuwkoorts, in het tijdperk der herſtelling, ontmoete, doch tijdig genoeg kende, naardien zij alle kenteekenen der echtheid droeg, en na de ſpoedige toediening van ontſtekingwerende middelen al ras herſtelde.

De vermengingen met de onſteking van de Milt hadden veelvuldig plaats. De miltſtreek was opgezet en pijnlijk: de drukking der hand vermeerderde het pijnlijk gevoel, de lijders hadden veelvuldige brakingen, grooten dorst, ongemeene hitte, waren zeer onrustig en angstvol, en de zwelling der miltſtreek nam kennelijk toe. Dit zelfde had bij ſommigen plaats, die voor den aanval der Zenuwkoorts zich volkomen welvarende gevoelden, en gevolgelijk aan geene ſlepende ongeſteldheden der milt hadden gezukkeld. Deze gevallen gingen niet zelden vergezeld door neusbloedingen, zeldzaamer door bloedige ontlastingen, bloedbrakingen, afwisſelende met brakingen van eene grasgroene ſtoffe en uitgebreide *petechien.* De lijkopeningen ſtelden alle onze vermoedens buiten twijfel. De milt was in ſommige gevallen aanmerkelijk gezwollen en voos, dikwerf in eene breiachtige ſtoffe veranderd, ſomwijlen geheel opengebarsten, zoodat eene aanmerkelijke hoeveelheid bloeds in de buikholte uitgeſtort was.

Bijzondere opmerking verdiende, in dit opzigt, de ziekte van eenen 40 jarigen mannelijken lijder; bij wien men alle kenmerken van eenen *Typhus nervoſus icterodes* beſpeurde. Gedurende de laatſte 48 uren voor zijnen dood

dood zwol de bovenbuik aanmerkelijk op, daarbij ging eene aanhoudende braking eener bruine en groenachtige stoffe gepaard, offchoon de lippen en de tong zuiver bleven. Na zijnen dood ontdekten wij de inwendige oppervlakte der maag en van een gedeelte der dunne darmen door eene aanmerkelijke ontsteking aangedaan, de milt intusfchen was nog meer ontstoken; voor het grootste gedeelte in eene breiachtige stoffe veranderd, opengebarsten, en eene aanzienlijke hoeveelheid bloeds was in de buikholte uitgestort Gelijksoortig was de gesteldheid van den onderbuik eener vrouw, welke, na eene hevige ijling van 10 dagen, uit haar bed sprong en zich uit het venster wierp. Na verloop van eenige dagen stierf zij, men ontdekte geene bijzondere beledigingen aan haar ligchaam, en bij de ontleding ontwaarde men eene aanmerkelijke hoeveelheid bloeds in de buikholte, welke uit de opgezwollene, als het ware ontbondene, en waarschijnlijk door den val uit het venster opengebarstene milt, was uitgestort.

Het verdient opmerking, dat bij onderscheidene *typhus*--lijders, bij welken de graad der ontsteking van de milt reeds tot eene aanmerkelijke hoogte was gekomen, door het tijdig aanleggen van *Bloedzuigers* in de miltstreek, waarbij de overige behandeling van de gewoone niet afweek, de ontsteking volkomen verdween en de zieken gelukkig herstelden. Welligt heeft de ontsteking der milt menigwerf plaats gehad, is echter gedurende de hevigheid der Zenuwkoorts niet juist gekend, en des niet tegenstaande door doelmatige middelen tevens overwonnen

Meermalen kwamen ons ontstekingen van de maag en der darmen voor, welke zich over het algemeen reeds gedurende het leven zeer duidelijk lieten

zien,

zien, en bij het overlijden, door de lijkopeningen buiten allen twijfel werden gesteld. Vele lijders werden dadelijk na de besmetting door veelvuldige worging en braking gekweld, deze toevallen namen hand over hand toe, en werden afmattende en hardnekkig. De lijders braakten bij elke gelegenheid dikwijls slechts eene slijmachtige, meermalen echter eene buitengewoone bittere of donkergroene vloeistoffe uit, sommigen klaagden over een hoogstonaangenaam brandend gevoel, hetwelk zich uit de maag tot in den hals verspreide. Deze toevallen aanhoudende, werd de geheele bovenbuikstreek uitermate gevoelig, en by de minste aanraking pijnlijk; al hetgeen de lijder nuttigde, zelfs de streelendste dranken werden uitgebraakt, en na veelvuldige aanvallen van hik, ondragelijken dorst, aanhoudende onrust, waarbij de lijders zich telkens van de eene naar de andere zijde wierpen, een kleine . radde pols, en somwijlen eene bedwelming, vergezeld met stille ijling, volgde de dood.

Bij sommige lijders verspreide zich de ontsteking tevens over de *milt*, waarvan het inwendig weefsel buitengewoon voos zich vertoonde, en over de uitwendige oppervlakte der *lever*, offchoon het inwendig maaksel, de kleur en de gesteldheid, van den gezonden staat niet merkelijk afweken.

Herstellende lijders bespeurden nog lang het worgend gevoel en de brakingen, offchoon de overige omstandigheden ons deden zien, dat de ontsteking van de maag en der darmen moest verdwenen zijn.

In de laatste maanden van het jaar 1813 heb ik meermalen opgemerkt, dat *typhus*-lijders, welke het *koud vuur* aan de voeten kregen, zelfs dan, wanneer de eerste koortsachtige toestand overwonnen was, aan veelvuldige en langdurige brakingen, die van 2 tot 3 weken met korte tusschenpoo-

poozingen aanhielden, onderhevig waren. Bij eene vrouw was deze braking, hoewel zij met betrekking tot de Zenuwkoorts aanmerkelijk in beterschap was toegenomen, en het koud vuur aan de teenen van beide voeten veel hoop tot herstel opleverde, zoo geweldig, dat zij volstrekt geene Artsenijmiddelen of dranken, dezelve mogten nog zoo strelend zijn, konde inhouden. Met elken dag werd hare toestand bedenkelijker, en kort daarop stierf zij aan toevallen van maag en darmontsteking (blijkens de ontleding) hoewel men zich van de doelmatigste middelen, een matig warm verblijf, warme stoovingen, het koppen, warme baden, rustverwekkende klisteren, zaadmelken, bloedzuigers, en krampstillende middelen, gevoegd bij eene zorgvuldige oppassing, bediend had.

Op dit oogenblik (*Februarij* 1814) heb ik wel twintig besmettelijke *typhus*-lijders met *koud vuur* aan de voeten onder mijne behandeling; van welke de meesten aan deze *vrijwillige brakingen* zukkelden, en ten deele daaraan nog tegenwoordig lijden. Verre de meeste schijnen het *Heulsap* goed te kunnen verdragen, wiens toediening buiten dien door het aanwezig koud vuur, hetwelk ondragelijke pijnen veroorzaakte, noodzakelijk gemaakt werd. In de eerste maanden van het afgelopen jaar mogt het ons menigwerf gebeuren, dezen ongunstigen vorm der ziekte te verdrijven, en de middelen ter bereiking van ons doel, bestonden, voornamelijk, in het veelvuldig aanleggen van *Bloedzuigers* in de maagstreek, het doen van kleine aderlatingen in zeer sterke gestellen, lauwe baden, onderscheidene reizen op den dag herhaald, warme stoovingen met azijn, waarmede de geheele onderbuik werd bedekt. Na de bloedontlastingen bediende men zich dadelijk, met een uitmuntend gevolg, van het koolenzuur in geringe giften

 toe-

toegediend, en in het meer gevorderd tijdperk der ziekte, waar het krampachtig worgen nog aanhieldt, van den vluggen zwavel-aether en van het *Heulsap*. Somwijlen waren de nabuurige deelen zoodanig ontstoken, dat al het genuttigde telkens werd uitgebraakt, en alle pogingen om dezen ziektevorm te doen verdwijnen, ten eenemale vruchteloos afliepen.

De ontsteking der oorklier was in den regel bij deze koorts van bedenkelijke gevolgen, naardien dezelve de scheiding der ziekte niet bepaalde, ter vermindering van het algemeen lijden niet kennelijk bijdroeg, dikwerf groote moeijelijkheden veroorzaakte, en niet zelden op nieuw gevaar deed ontstaan. Deze ontsteking welke zich dikwerf over beide de zijden verspreide, welke niet zelden door eene ontsteking der onderkaaksklieren vergezeld werd, vormde veeltijds een buitengewoon hard en vast gezwel. De bevordering ter rijpwording ons zeer heilzaam toeschijnende, naardien men deze ongesteldheid als eene verplaatste ziektestof konde beschouwen, bedienden wij ons van specerijachtige kruidpappen, Ajuin enz. te meer daar ik bespeurde, dat, de ettervording volkomen stand grijpende, het algemeen lijden eene gelukkige keer nam. Deze pogingen echter waren dikwerf vruchteloos, want het inwendig leven ontbrekende, kwam de verlangde ettermaking niet tot stand. Nadat het gezwel aan beide zijden 36 tot 48 uren had geduurd, en men de doelmatigste, zoowel in als uitwendige middelen tevens had gebezigd, werd het ontstoken gezwel somwijlen plotseling ontspannen, dadelijk ontwaarde men tevens eene zeer ongunstige verandering der wezenstrekken, der zielsvermogens, van den pols, men hoorde geene klagten meer, de lijder werd stil, nam van uur tot uur eene doodelijke kleur aan en stierf.

In

in sommige gevallen verviel de ontsteking der oorklieren in versterving, en ontlaste, geopend zijnde, een stinkend vocht,

De *Geelzucht*, waaraan zoo vele lijders onderhevig waren, was over het geheel een bedenkelijk verschijnsel, men bespeurde dezelve in de verschillendste graden. Somwijlen was alleen het wit van het oog min of meer gekleurd, en ontwaarde men hier en daar op de oppervlakte van het ligchaam eene bleekgeele kleur, in onderscheidene gevallen was, deze kleur donker, zoo als men in eene langdurige zamengestelde geelzucht ontmoet, somwijlen openbaarde zich dit verschijnsel langzamerhand, dan eens weder plotseling. Deze omstandigheid was altoos gevaarlijk, en had, alwaar de geele kleur den hoogsten trap bereikte, zoo als in de volkomene langdurige geelzucht, eenige weinige gevallen uitgezondert, bijna altoos een doodelijk uiteinde. Het verdiende in deze gevallen opmerking, dat *de Gevoeligheid* minder wierd aangedaan als de *Reproductie*, dat de lijders hun bewustzijn dikwerf bijbleef, een verhaal van hunne ziekte konden geven, en zich niet zelden deden voorkomen als bevonden zij zich in redelijken welstand Was, de ziekte eenige dagen gevorderd, dan vergezelden zich gedurende de nachtijlingen daarbij, afwisselende met slaapzucht, brakingen van eene donkere of groene vloeistoffe, en ontlastingen van groene en geelagtige stoffen, hierbij kwamen blaauwe en bruine vlekken, buitengewoone zwakheid (*Passiviteit*) en geheele uitputting; de doorgelegene deelen waren in versterving, en in de meeste gevallen volgde de dood zoo snel, dat er naauwelijks tijd was om de gewoone toevallen eener geheele ondermijning (*Kolliquation*) derzelver loop te doen voleindigen.

Met dezen vorm van Zenawkoortſen vermengden zich niet zelden toevallen van *miltontſteking;* welke ſomwijlen ook gelijktijdig met de vorigen plaats grepen, namelijk, met neusbloedigen, pijnlijke opzwellingen der milſtreek, brakingen enz. wier juiſte kennis de ontledingen der lijken buiten twijffel ſtelden. In ſommige gevallen, waar de ziekte over den 8ſten tot den 10den dag duurde, hervatte dikwijls de neusbloeding echter meer tot voor dan tot nadeel van den lijder, die desniettegenſtaande bij derzelver aanhoudende ontlasting, welke ſoms alle palen konde te buiten gaan, aanmerkelijk uitgeput werd.

De lijkopening der aan *Typhus icterodes* overledenen lijders deed ons met betrekking tot de lever geene in het oogloopende ongeregeldheid (*abnormitat*) opmerken, ten minſten niet in dien graad, als men wel verwacht zoude hebben. Het bloed der zoodanigen was in den hoogſten graad verdund en ontbonden, zoodat men naauwelijks eenige ſpooren van geſtold wijvocht in het hart ontdekte, de milt was doorgaans uitermate groot, week, ja dikwijls tot vloeiens toe, alle vloeiſtoffen van het ligchaam waren geel, b. v. het waterachtig vocht der hersſenholligheden, van het hartezakje, alle vliezen, zelfs de hersſenvliezen waren geel. De darmen waren door lucht opgeblazen, ſterk uitgerekt en van eene bruinachtige kleur. Bij ſommige lijken was de uitwendige huid der lever min of meer ontſtoken; echter had de kleur, de geſteldheid, en het inwendig maakſel van dit ingewand in het binnenſte geene aanmerkelijke veranderingen ondergaan; het allerminste ontdekten wij eene inwendige ontſteking of verettering derzelve; de galblaas was met eene dikke en taaije gal opgevuld.

In ſommige gevallen werd deze kwaadaardige vorm

der

der Zenuwkoorts door volkomene *crisis* beslist, voor zoo verre men aan de eigenmagtige herstellingsbewerking (*Genesungsprozess*) zonder kennelijke ontlastingen, welke dikwerf in eenen nacht tot stand komt, deze benaming mag toekennen. Wanneer geneesmiddelen iets tot deze *scheidingen* hebben bijgedragen, dan verdienen de *koude lucht*, de *bloedzuigers* aan het hoofd en in de bovenbuikstreek aangelegd, de *warme baden* en de *koude begietingen*, bovenal genoemd te worden. Wanneer deze kwaadaardige ziekte den hoogsten trap bereikte, de kleur der huid donkergeel was, de lijder bedwelmd en wezenloos lag, aanhoudende brakingen daarbij vergezeld gingen, dan bleven alle middelen vruchteloos, en de *kwik*, in en uitwendig toegediend, het *Heulsap*, *overzuurd zoutzuur*, en alle andere middelen, in de geele koorts en bij *typheuse* leverontstekingen zoo hoog geroemd, hadden geene de minste uitwerking.

Geheel ten onregte prijzen derhalve sedert eenigen tijd ook Duitsche Geneesheeren de *kwikoxydule* (*verzoete kwik*), op het gezag van Engelsche en Amerikaansche Artsen in *Zenuwkoortsen* met zoo veel drift aan. Wanneer men intusschen een groot aantal *typhus*-lijders met ter zijdestelling van dit middel, zeker en gelukkig kan herstellen, zoo als de ondervinding dit ontegenzeggelijk bewaarheid heeft, dan is dit ten minsten een genoegzaam bewijs dat wij dit middel kunnen ontbeeren. Te meer oplettenheid verdient het ontkennend besluit (*das negative Resultat*) der genomene proeven van de toediening derzelve in den reeds genoemden vorm. Ook in dezen vorm, waar men nog het eerst eenige hulpe zoude hebben mogen verwachten, was dezelve geheel vruchteloos.

Vele *typhus*-lijders waren aan herhaalde *neusbloe-*

dingen blootgeſteld, veeltijds had dit plaats met een blijkbaar goed gevolg, meermalen met eene kennelijke verligting der toevallen van de herſenen, der bedwelming en van het ijlen enz. Deze ontlasting had bij ſommigen op onderſcheidene reizen dagelijks plaats, bij andere alle avonden, zoodra de aanval zeer hevig werd, en deed alsdan ook uitmuntende dienſten.

Door deze leerzame daadzaken, daar zij zoo menigwerf werden waargenomen, voorgelicht, werd ik naderhand onverſchrokkener om *algemeene bloedontlastingen*, voornamelijk in de eerſte 8 of 10 dagen der ziekte, dikwerf te beproeven, en te meer, wanneer de kenteekenen van eenen *ſthenifchen* aanleg, of van eene bloedrijke geſteldheid aanwezig waren. De uitwerkingen daarvan waren menigmaal zoo zeer gewenscht, ja zelfs uitermaten heilzaam, en ik zal hierover nog nadere aanmerkingen mededeelen.

Bij ſommigen was deze ontlasting zoo buitengewoon ſterk, en putte de lijders zoodanig uit, dat men dezelve moest ſtuiten, hetgeen voornamelijk in die gevallen werd noodig geoordeeld, waar de ziekte reeds eene gunſtige ſcheiding had genomen, en de verſchijnſelen der bedwelming, der ijling, en der wezenloosheid waren verdwenen. In zoodanige omſtandigheden was de voortduring dier bloedontlasting *ſijmptomatisch*, en derhalve noodzakelijk dezelve te ſtuiten.

Dikwerf nam de ziekte haar begin met *worging* en *braking*, en niet zelden hieldt dit verſchijnſel gedurende de geheele ziekte aan, offchoon men in deze gevallen evenmin eene ontſteking der inwendige deelen, als verſtorvene plaatſen op de oppervlakte of aan de ledematen konde ontdekken. Deze omſtandigheid veroorzaakte zoowel den lijder als den geneesheer zeer veel moeite, naardien

de

de beste middelen vruchteloos werden beproefd. Over het geheel was dit verschijnsel een *krampachtig* toeval, geen teeken van ontsteking, duurde daartoe bovendien te lang, werd op zich zelf niet gevaarlijk, en konde nog aanhouden, wanneer reeds eene algemene *crisis* reeds had plaats gegrepen.

Daar de voortduring dezer toevallen zoo ongemeen lastig was, en de zieken zelfs de streelendste dranken niet konden inhouden, zoo werden onderscheidene middelen beproefst om dezen toestand te verbeteren. b. v. het koolenzuur, geringe gifte van braakmiddelen en van den braakwortel, het heulsap, de zwavelaether, mostaardpappen, drooge en bloedige koppen op de maagstreek, stoovingen van azijn en specereiachtige kruiden en warme baden. Geen dezer middelen echter voldeden geheel aan het oogmerk, men bespeurde wel is waar na de toediening van sommigen eene korte verligting, maar spoedig keerde de braking weder. Er waren lijders, die gedurende 14 dagen, dagelijks herhaalde reizen hevig braakten, en daardoor uitermaten verzwakten, om het even of de genuttigde dranken alleen, of slijm, maag en darmsappen of gal verschillend gekleurd, werden ontlast Het is mij toegeschenen, dat het nuttigen van koude melk, voornamelijk gekarnde melk, welke vele als eenen gewoonen drank gretig, en in eene aanmerkelijke hoeveelheid, gebruikten, deze moeijelijkheden het meest overwon.

Dikwerf is het mij gebleken, dat de *typheuse* smetstoffe eene bijzondere betrekking tot de werktuigen der

 door-

doorzwelging uite. Sommigen, die volkomen beſmet waren, gevoelden in het begin, nog eer de koorts kennelijk gevormd was, worging en braking, zij klaagden over eene eigenaardige ſmaakverandering, hoewel de tong zuiver en vochtig, of ten minſten met een nietsbeduidend beſlag bezet was. Het gewoon gevoel van misſelijkheid, welke het braken voorgaat, ontbrak in het algemeen, de ſtreek der *praecordia* was zacht en onpijnlijk, en desniettegenſtaande had eene altoosdurende krampachtige worging plaats, welke tot den hoogſten trap der koortsbeweging konde aanhouden.

Toen in den herfſt van het jaar 1807. de *Zenuwkoorts* alhier regeerde en het Ziekenhuis met zoodanige lijders als opgepropt was, werd ik zelf door de beſmetting aangetast, en gevoelde even eens in het begin mijner ongeſteldheid eene aanhoudende worging en braking, hetwelk men door geene middelen hoegenaamd, konde doen bedaren. Ik kreeg eene verſchrikkelijken en onoverwinnelijken tegenzin in Artſenijmiddelen, zoodat het ondoenelijk werd, om met de ſmakelijkſte middelen der verdrijving van deze toevallen eenigzins te beproeven, en desniettegenſtaande heb ik aan de bijzondere zorg van mijnen geachten vriend den Geheimraad Doctor MIM het dank te wijten, dat ik gelukkig herſtelde.

Staande de *Epidemie* in dit jaar, in welke ik aanhoudend aan het gevaar van beſmetting was blootgeſteld, beſpeurde ik onderſcheidene reizen, behalve eene ongewoone ledigheid in het hoofd en duizeligheid, eene geheel eigenaardigen ſmaak in den mond, die ik met niets konde vergelijken, en die mij wel 8 dagen bijbleef. Hoezeer de eetlust niet geheel verloren was, hield deze ziekelijke ſmaak toch aan; en

ik befpeurde denzelven bijzonder bij het fpreken op eene zeer onaangenaame wijze.

Wij befpeurden veelvuldige *buikloopen* (*Durchfälle*) van eenen verfchillenden aard, waterachtige, met drekftoffen vermengde, bloedige, donkergroene en doorgaans onwillekeurige. Het meest waren de ontlastingen van eenen galachtigen aard, en zoo lang deze niet buitengewoon fterk waren, bevond men ze eerder nuttig dan fchadelijk, ja dikwerf oogenfchijnlijk heilzaam. Somwijlen keufchetfte deze ontlasting de daarmede vergezeld gaande ontfteking van de maag en darmen, waarbij tevens een geelachtig braken plaats greep met toevallen, welke met een ontftekingachtig bort (*cholera*) veel overeenkomst had. Gebeurde het dat in het begin der ziekte een hevige buikloop, zonder kennelijke verligting ontftond, gedurende welke de hevigheid der koorts aanhield, dan was het te duchten dat het gevaar hooger klom. De voorige gezondheid van den lijder, zijne jeugdige jaren en bloedrijkheid fchenen de uitwerkingen dezer ontlastingen voornamelijk te bepalen, naardien zoodanige *individuen*, welke door vroegere ziekten merkelijk verzwakt waren, ongelijk fpoediger ook door dezen werden ondermijnd. De bijzondere betrekkingen van den lijder en het bijeenzijn derzelven (*das Gefamtbefinden*) moesten bijgevolg beflisfen, of en in hoe verre men deze ontlastingen aan zich zelven moest overlaten, of fluiten. Bij fommige lijders die zeer verwaarloosd tot ons kwamen, hadden tevens eene trommelzuchtige opzwelling plaats, in welk geval men den verlamden ftaat der darmen niet meer konde in twijffel trekken.

Zoowel in deze als in alle andere gevallen, waar eene

verhoogde prikkel van het verzwakt Zenuwgestel van den onderbuik van nut konde zijn, ondervonden wij de beste uitwerkingen van de dagelijks meermalen herhaalde *warme*, bijkans *heete baden*, *heete azijnstovingen*, *klisteren van stijfsel met heulsap*, en tot inwendig gebruik het *aftreksel van kaneel*, de *Mixtura Oleoso-balsamica*, het *heulsap*, de *wijn* en *specerijachtige soepen*. Bij de gewoone galachtige buikloopen, die wij zoo lang dezelve niet uitermaten sterk waren en de krachten van den lijder niet aanmerkelijk ondermijnden, niet tegen gingen, stond men hun den gewoonen koortsdrank toe, dien de meesten het greetigst gebruikten, een ligt wel gegist wit bier, koude melk, koud water en koud garstewater te drinken. Waren de ontlastingen te sterk, waterachtig, onwillekeurig, dan dienden wij over het geheel *Aqua Cinnamomi simplex*, of *Aqua Menthae* met *Mucilago rad. salep.* en *Mixt. oleoso-balsamica* toe, welke in de meeste omstandigheden genoegzaam aan het oogmerk voldeden. In gewigtige en spoedvereisschende omstandigheden, waar de noodzakelijkheid gebood dit toeval spoedig te stuiten, maakten wij gebruik van het *heulsap*, hetwelk in vereeniging met specerijachtige middelen en slijmige klisteren, den lijder het best voldeden.

Wat de *voorzegging* der voornaamste toevallen en verschijnselen dezer ziekte aangaat, merken wij het volgende aan: de wezenlijke trekken der Zenuwkoorts, zoo als de buitengewone hitte van de huid, roodheid des aangezigts, ontsteking der oogen, duizeligheid, bedwelming, zwaarte van het hoofd, hardhoorendheid, ijling, droo-

drooge tong, en een radde en veelvuldige polsſlag, kenſchetſten op zich zelven geen gevaar. Deze verſchijnſelen behoorden tot het wezen der ziekten, op welke men rekenen moest, en die veel hoop opleverden, zoo lang dezelve deze palen niet te buiten gingen, en zoo dra men niet te lang vertoefde, door zich van die uitnemende middelen te bedienen, wier beſlisſend vermoogen zoo dikwerf gebleken was. De toevallen konden in eenen aanmerkelijken graad plaats hebben en nogtans de uitkomst der geneeswijze gelukkig zijn, zoodra men maar een tijdig en behoorlijk gebruik van dezelven maakte. Zelfs in omſtandigheden, waar de verſchijnſelen der *hevigſte* en *aanhoudende ijlhoofdigheid*, *van eenen pols*, *welks ſlagen men naauwelijks tellen konde*, *der Petechien van eene aanmerkelijke uitgeſtrektheid en hoeveelheid*, der *droog en zwartachtigheid der lippen zoowel als van de tong*, der *bedwelming* en *hardhoorendheid* aanwezig waren, bij welke verſchijnſelen het onmogelijk werd, zich aan de lijders te doen verſtaan, in deze bedenkelijke omſtandigheden hebben de koude begietingen, de ſtortbaden, de bloedzuigers enz. dikwerf den doodelijken uitgang der ziekte verhoed.

De hoop op herſtel won te meer veld, wanneer, na eene behandeling van 3 of 4 dagen, de lijders, welke tot dus verre bedwelmd en wezenloos lagen, met meer levendigheid klaagden. Die lijders, die geheel ſtil lagen, beſchouwde men over het algemeen als de gevaarlijkſte, daar integendeel de zoodanigen, die woeliger, ontevredener, en verdrietiger werden, over pijnlijkheid, over de koude der baden enz. klaagden, hun herſtel blijmoedig te gemoet gingen. En juist deze klaagden kort te voren over niets, begeerden geen drinken, offchoon de mond en tong zoo droog waren als

als hout, en drekstoffen, zoowel als pis vrijwillig afvloeiden. Niet minder voordeelig en gewigtig was het verschijnsel eener aanhoudende *vermindering der ijling*, der *slaapzucht*, der *beving* en *trekkingen*, welke zich doorgaans met de reeds aangehaalde verandering vereenigden. Deze beterschap van enkelde teekenen leverde noch geene hoop, zoo lang deze gewigtige verschijnselen, niet tegenstaande de werkelijke toediening van veelvermogende middelen, geene duidelijke vermindering lieten blijken. Het gevaar klom in diezelfde mate met de aanhoudende voortduring dezer toevallen, als de hoop op herstel veld won, wanneer de lijders, na het gebruik der meest vermogende middelen, werkelijk bijkwamen, de hun omringende voorwerpen gadesloegen, en over het onaangenaam inwendig gevoel met meer levendigheid klaagden.

De *hardnekkige voortduring* der *bedwelming*, der *slaapzucht*, der *bewusteloosheid* en der *ijling* leverde een zeer ongunstig teeken op. Wanneer deze onderdrukking der geestvermogens altoos in denzelfden graad bleef, zelf na de toediening der meest vermogende middelen, en men de uitwerking hiervan hoegenaamd niet bespeurde; en over den onaangenaamen indruk op het gewaarwordingsvermogen, die anders zoo kennelijk in het oog valt, geene klachten hoorde, dan was het uiterst gevaar aanwezig. Zoo hadden wij helaas! vele lijders, die ongevoelig bleven, wanneer men hun een emmer ijskoud water over het ontbloote ligchaam goot, wanneer zij met naalden geprikt werden, den geheelen voet met mostaardpappen bedekte; ja zelf bij het branden met een gloeiend ijzer ter groote van 1½ duimen in het vierkant, waarmede men langs den ruggegraad desselfs oppervlakte

aan-

aanrakende, het wezen naauwelijks vertrokken, veelminder een duidelijk bewijs gaven van ſmartgevoel. Bij zoodanige kenteekenen der hoogſte gevoelloosheid en verlamming was deze onafgebroken plaats grijpende, alle hoop op herſtel ten eenemaale verijdeld.

Het was een zeer ongunſtig kenteeken, wanneer; na een voorafgegaane hevige ijlhoofdigheid, eene wezenlijke *ſlaapzucht* plaats greep. Ten uiterſten moeijelijk was het, zo niet geheel onmogelijk, den lijder uit deze bedwelming op te wekken; en in de meeste omſtandigheden toonde ons de ontleding der lijken eene aanmerkelijke ophooping van water in de holligheden der hersſenen.

De aanmerkelijke zwaarte des ligchaams, waarover de ziekenoppasſers klaagden, wanneer zij de lijders in het bad en uit hetzelve wederom in het bed droegen, voorſpelde iets ongunſtigs; dezelve was het gevolg der *lijdelijke* (*pasſive*) geſteldheid der zieken, wier gewigt zelfs de geoefendſte ziekenoppasſers behoorlijk wisten te waardeeren.

Eene ſoort van ſtijfheid des geheelen lighaams, veel overeenkomst hebbende met de volkomene *verſtijving* (*ſtarkramps*) beſpeurde men dikwerf eenige dagen voor den dood. Eene in het oog vallende *miskleurigheid der huid*; de grauwe, geelachtig bleeke, donkerroode en violette kleur, welke zich op onderſcheidene plaatſen van het ligchaam openbaarden, die als wezenlijke doodsvlekken zich vertoonden, offchoon ſommige kenteekenen op zich zelve beſchouwd nog hoop op herſtel lieten blijken, waren echter onfeilbare teekenen van eenen ophanden zijnden dood. Er waren twee ſoorten van opmerkelijke kleursverandering van het aangezigt, welke veelal eenen ſpoedigen dood voorſpelden. De geelachtig grauwe kleur, welke met de doodskleur, die ſlechts bleeker is, eenige

over-

overeenkomst heeft, was tevens morsfig, op fommige plaatfen zeer donker, op andere helder, zoo dat dezelve nauwkeurig onderzocht wordende, met eene menigte grondkleuren vermengd, ten voorfchijn kwam. Wijders befpeurde men nog, behalve de kleur der volkomen geelzuchtigen, van welker ongunftige beteekenis ik reeds gewaagd heb, eene het doodelijk uiteinde voorafgaande, hoogroode, bloozende kleur, welke fommige lijders, hoewel in eenen minderen graad, zelfs na den dood bijbleef. Zoodanige lijken waren het, bij welke men den hoogften graad van bloedsontmenging aantrof, bij welken men zelfs in de holligheden van het hart eene even geringe hoeveelheid ftolbare wei befpeurde, als men na flepende ziektens met fcheurbuik vergezeld, in gelijksoortige afwijkingen (*Anomalien*) ontmoet; in welke men eene bedorvene hoedanigheid (*qualitative*) des bloeds niet miskennen konde. Ik voeg hier nog deze aanmerking bij, dat in fommige van zoodanige lijken, bij welke men die bloozende en als het ware geblankette kleur van het aangezigt befpeurde, het reeds boven aangehaald bederf van de milt werd waargenomen, welke met dien ziekelijken ftaat van het bloed fchijnt in verband te ftaan.

De *Geelzucht* was altoos een zeer bedenkelijk toeval, en het gevaar der ziekte fcheen met den graad van de meer of mindere geele kleur der huid in verhouding te ftaan. *Typhus* - lijders die eene volkomene geele kleur hadden, zijn door ons niet herfteld; moetende ik echter deze aanmerking maken; dat de meeste dier lijders, welke in eenen zoo ongunftigen ftaat tot ons werden gebragt, doorgaans na verloop van 2, 3 en 4 dagen ftierven, vele zenuwkoortfige lijders, met eene bleekgeele kleur, bij

bij welke de overige kenteekenen der geelzucht ook niet ontbraken, zijn door ons hersteld, en de herstelling was te zekerder, naarmate men dezelve vroeger bewerkstelligde. Het ongunstigst was de vermenging der Geelzucht met het koud vuur aan de teenen, aan de neus, of aan plaatsen der oppervlakte van het ligchaam, welke aan eene meerdere drukking waren blootgesteld. Zeer bedenkelijk was al verder de vermenging van dit verschijnsel met de teekenen van de dusgenoemde rotachtige gesteldheid; welke zich naar het algemeen gevoelen, door eene *brandende hitte*, een *opgezet rood wezen*, *eenen zeer versnelden*, *veelvuldigen*, *weeken polsslag*, en eene bij uitstek stinkende uitwaasseming van den lijder kenschetse. Aan zulke gevallen voegde zeer juist de benaming van eene *Febris biliosa — nervosa — putrida maligna*, welke dadelijk bij het begin het kenmerk der verlamming verraadden; en bij welke alle middelen, zelfs de meest vermogendste, vruchteloos bleven (*).

Ein-

(*) Naar mijn gevoelen is elke zoogenoemde *Rotkoorts*, als zoodanig, doorgaans ook eene *Zenuwkoorts*, gene het soort, deze het geslacht. Deze bepaalde soort der *Zenuwkoorts* is dikwijls ontegenzeggelijk met het grootste gevaar vergezeld, echter niet juist meermalen van eenen besmettenden aard, zoo als andere niet rotachtige soorten van *Zenuwkoortsen*. Helaas! men vind echter vele waare, voornamelijk besmettelijke *Zenuwkoortsen*, wier vorm nogtans van dien der rotachtige aanmerkelijk verschillende, des niet tegenstaande zeer gevaarlijk, ja bijkans als de Pest zelve, kwaadaardig en vernielende zijn. Het schijnt mij derhalve toe zeer verkeerd te zijn, ten minsten komt het met mijne waarnemingen niet overeen, wanneer men te algemeen beweest:

Eindelijk was dit teeken van groot gevaar, zoodra de vereenging met de *typheuse* ontsteking der lever, maag en milt, welke somwijlen elkander vergezelden, plaats greep. De oorspronkelijke *typhus* der hersenen stelde den lijder buiten de mogelijkheid, de plaatselijke aandoeningen, welke hem scheenen te folteren, bepaaldelijk aan te wijzen. De bovenbuik zacht gedrukt wordende, bespeurde men trekkingen in het wezen van den lijder; er hadden vrijwillige brakingen plaats, doorgaans van eene groene, soms van eene meer donkere vloeistoffe, eene niets uitwerkende worging, wier aanvallen dikwerf herhaald werden — buikloopen, waardoor gelijksoortige vloeistoffen werden ontlast — eene dikwerf vernieuwde *neusbloeding* zonder kennelijke uitwerking op het geheele gestel (*gesammtzustand*) en doorgaans eenen onleschbaaren dorst, waarbij de lijder den aangeboodenen drank zonder eenige begeerte naar denzelven, met drift inzwelgde. De vereeniging van zoodanige toevallen was hoogst gevaarlijk.

Het van zelf ontstaand koud vuur openbaarde zich het meest sedert de helft der maand *April*. Maar helaas! deze gevaarlijke vorm der Zenuwkoorts heeft tot heden (*Februarij* 1814) onafgebroken voortgeduurt, er zijn op dit oogenblik nog deernis-waardige lijders onder onze behandeling wier leven wel is waar tot dus verre is behouden, maar welke door *koud vuur* beide voeten hebben verloren. Gevallen van dezen aard ontdekten wij te voren dikwerf bij zoodanigen, bij welke het *koud vuur* door het doorleggen aan de heupen, aan het heiligbeen, aan de schouders enz. was veroorzaakt, voornamelijk bij

zul-

weert: dat de *Rotkoorts* gevaarlijker, kwaadaardiger en besmettelijker zij, dan de *Zenuwkoorts*.

zulke lijders waar men op de zindelijkheid minder opmerkzaam was geweest en welke reeds lang bedlegerig waren. Het ontstaan van het vrijwillig *koud vuur* op meer verwijderde plaatsen, aan de teenen, voetzoolen, hielen, op den rug van den voet, aan de knieën, aan de scheenbeenen, op de armen, aan de neus, enz, plaatsen, welke aan geene bijzondere drukking waren blootgesteld, werd vroeger niet waargenomen. In het begin werden deze plaatsen donkerrood, dan blaauwachtig, violet, vervolgens donkerer, en op het laatst geheel zwart, de diepste inkervingen welke weinig of geene bloeding veroorzaakten, kenmerkten geen het minste gevoel; spoedig kreeg de koude vuurige vlek meer uitgestrekdheid, drong dieper door, er werden doorgaans blazen gevormd, welke eene buitengewoon stinkende vloeistoffe ontlasteden. Het koudvuurig deel was zoo uitermaaten gevoelloos, het geheele gestel deed eenmaal zulk eene geringe *ontvangvatbaarheid* (*Receptivität*) voor middelen blijken, dat zelfs de meest vermogende en aangeprezenste, b. v. de peruviaansche bast, en mijrre, de terpentijnolie, de kamferbrandewijn, het heulsap, de wijn en de baden, dikwerf geene de minste uitwerkingen deden.

De lijders lagen doorgaans wezenloos, hunne taal was verward, zij beefden over het geheele ligchaam, lieten echter geene klachten blijken, als men ze hard toeriep en zij voor een oogenblik ontwaakten. Vele lijders, door het koudvuur aangetast, kwamen veeltijds in het Ziekenhuis met eene zwarte opgezwolle neus, welke het wezen op eene afzigtelijke wijze misvormde, of de teenen waren met zwarte vlekken bezaaid, die in korten tijd zoodanig in uitgestrektheid toenamen en zulke groote verwoestingen aan-

rigten, dat men, kort daarop, de doode huid, de pezen en het celwijsweefſel bij groote gedeelten konde wegnemen. Bij ſommigen was de ſtaat van verlamming, bij hunne komst in het Ziekenhuis, reeds tot eenen zoo hoogen graad gekomen, dat zij reeds na 48 tot 72 uren overleden. Deze gevallen onderſcheidene malen plaats gehad hebbende, werd het noodzakelijk geoordeeld, bij tijds hierop onze aandacht te vestigen; en alle plaatsen van het ligchaam waar eenigzints het koudvuur konde plaats grijpen, naauwkeurig te onderzoeken, om tijdig genoeg de meest vermogende middelen daartegen te beproeven, en op die wijze aan den verderen voortgang dezer verderfelijke kwaal paal en perk te ſtellen. Zoodra men de geringſte ſpooren van deze koudvurige vlekken ontdekte, lieten wij ſtovingen van wijnazijn, vermengd met een ſterk aftrekſel van ſpecerijachtige kruiden, zoo warm mogelijk omſlaan, en den omtrek der [illegible]achtige vlekken, welke doorgaans eene verminderde temperatuur lieten blijken, met kamferbrandewijn en terpentijnolie beſtrijken, door welke middelen wij in ſommige gevallen werden in ſtaat geſteld, om den verderen voortgang te verhoeden. De inachtneming der meest mogelijke zindelijkheid van alle voorwerpen welke den lijder omringden, van zijnen dampkring, der bedekſelen, linnengoed enz. was daarbij volſtrekt onontbeerlijk, de bedden herhaalde men dagelijks twee tot drie reizen, de legerſtede werd telkens verwiſſeld, en de lucht, in welke de lijder verkeerde, was door de nabijheid der altoos openſtaande vensters, even zoo zuiver en friſch, als de dampkringslucht.

In die afdeeling, waarin ik over de genezing dezer ziekte handelen zal, zal ik den uitſlag mijner waarne-

min-

mingen, welke ik ſedert de laatſte 4 maanden over de *behandeling van het koud vuur*, gemaakt heb, als een aanhangſel mededeelen.

Bij de lijkopening van eenen ſoortgelijken lijder, bij wien de gehele uitwendige neus in koudvuur was overgegaan, ontdekte ik de gewone verſchijnſelen, bij de ontleding van eenen *tijphus*-lijder voorkomende, namelijk het bloed was buitengewoon vloeibaar en dun; en zoo als de voortgang (*Prozess*) van het koud vuur aan de neus, en de zwarte kleur duidelijk kenmerkten, was hetzelve tot de neusbeenderen doorgedrongen.

De Zenuwkoortſige lijders waren dikwerf aan *wederinſtortingen* blootgeſteld, waarvan men veeltijds de oorzaken niet konde ontdekken. Niet zelden beſpeurde men dezelve bij zoodanige lijders, bij welken de herſtelling met betrekking tot de hoofdzaak, ſpoedig ſcheen tot ſtand gekomen te zijn. De lijder had reeds in zoo verre eene gunſtige verandering ondergaan, dat zij volkomen een ſpoedig herſtel meer waarſchijnlijkheid kreeg; kortom 'er was een belangrijke ſtap in de genezing gedaan, waarvan het uiterlijke, het uitzicht, de houding, de temperatuur en de polsſlag van den lijder ons eene voldoende uitkomst gaven. De beſliſſende beterſchap konde 4, 5 tot 6 dagen duren; maar plotſeling hadden eene vernieuwde hitte, bedwelming, ijling en alle kenteekenen eener volkomene wederinſtorting plaats. Meermalen zagen wij de wederinſtortingen later ontſtaan, dit wil zeggen, nadat de lijders zich alreeds in het tijdperk der weder herſtelling bevonden. Dit was veel-

tijds het geval bij zwakke, door vroegere ziekten reeds uitgeputte lijders en voornamelijk wanneer jicht, venusziekte en kwaadſappigheid door kwik-middelen te weeg gebragt, waren voorafgegaan.

Wanneer de *Tijphus* met deze oorſpronkelijke ziekten vermengd was, werd over het algemeen de volkomene herſtelling zeer langwijlig; ſommigen lagen 5 tot 6 weken eer men eene volkomene ſcheiding zag; zij verkeerden in een aanhoudend gevaar van het leven; lagen half bedwelmd daar heen; het hoofd bezwaard, de tong en huid droog, zonder veerkracht; en na eene korte verademing, zag men de gezamenlijke toevallen der koorts met vernieuwde kracht herleven.

Bij ſommigen hadden wederinſtortingen zoo plotſelings en onverwachts plaats, dat men de verafgelegendſte aanleiding daartoe niet konde ontdekken. Dikwerf ſcheen het ons toe, als of er eene nieuwe *zelfsbeſmetting* had plaats gegrepen; dit echter liet zich te minder vermoeden, naardien de meest werkzame hulpmiddelen ter vermindering en geheele vernietiging der ſmetſtoffen aanhoudend werden in het werk geſteld; hiertoe brengen wij, de aanhoudende vernieuwing van den dampkring, door de onverhinderde en in eene groote hoeveelheid toetredende zuivere lucht; de dagelijkſche, op onderſcheidene reizen heerhaalde, afwasſching van het gehele ligchaam, en voornaamlijk van deszelfs haarige gedeelte, de aanhoudende vernieuwing van de ſtroozakken, van het linnen en beddegoed, en de ſpoedige verwijdering der ontlastingen uit de zieke kamers; niet minder ook hunne verplaatſing uit de vertrekken der meer gevaarlijke *tijphus*-lijders, in kamers door zulke lijders bewoond, welke reeds in het tijdperk der vermindering

wa-

waren; en des niettegenstaande hadden er naar evenredigheid dikwerf *wederinstortingen* plaats, zoodat ik doorgaans op 15 tot 20 herstellende lijders eenen *wederingestorten* konde rekenen. Ik moet hier noch bijvoegen, dat deze wederinstortingen bij die lijders, door de gewoone, onbesmettelijke Zenuwkoorts, welke men als voortbrengsel van de gesteldheid des dampkrings en van het jaargetijde moest beschouwen, waren aangetast; veel zeldzamer werden waargenomen; daar integendeel dezelve bij de wezenlijke besmettelijke Zenuwkoortsen des te meer gezien werden.

Voorts verdiende het opmerking, dat bij sommigen deze *wederinstortingen herhaalde reizen*, somwijlen tot de vierde en vijfde keer plaats hadden; zoodanig, dat de geheele ziekte tot de volkomene en standhoudende herstelling eene tijdruimte van 12 weken benoodigd had, gedurende welke zich het tijdperk der opklimming en van den hoogsten trap der koorts, tot drie en vier reizen toe, vernieuwden. Sommigen dezer, lijders zijn overleden; de meesten echter gelukkig hersteld, onder wier getal zich velen bevonden, die gedurende 12 weken vijfmaal waren ingestort. Ik meen waargenomen te hebben; dat instortingen dan het meest plaats hebben, wanneer men met het dagelijks herhaalde baden en wasschen te vroeg ophoud. Vele lijders, welke zich zelven nauwkeurig gade sloegen, versterkten dit gevoelen, en er waren velen, welke verzochten om van het baden een begin te mogen maken, naardien zij beweerden dat dit het beste middel ware om aan hunne toenmalige beterschap meer duurzaamheid te bezorgen en instortingen te verhoeden. Sommigen beweerden zelfs, dat de laatste *wederinstortingen* niet zouden hebben plaats gehad, wanneer men met het baden eenen langen tijd had voortgevaren.

 In

Ingevolge latere waarnemingen is mij gebleken, dat de te vroege *voldoening aan den eetlust*, welke over het geheel eene zorgvuldige onthouding van alle vaste voedsels, 2, 3 tot 4 weken, gedurende de behandeling moest voorafgaan, het nuttigen van brood, van vleesch, visch tot veelvuldige *wederinstortingen* gelegenheid gaf. De herstellende lijders kregen dikwerf eene buitengewonen begeerte naar vast voedsel, en zeker waren wederinstortingen de gevolgen, zoodra men hun toestond, hunne trek naar welgevallen te voldoen; men kan derhalve hierin niet te omzichtig en niet te streng te werk gaan.

De scheiding der ziekte, kwam bij de meesten langzamerhand tot stand. Nadat de koorts 9, 11, 14 dagen met hevigheid had geduurd en men de meest vermogende middelen krachtdadig had toegediend, volgde eene gelukkige scheiding der ziekte. Eene duurzame beterschap der ziekte der hersenen, der gesteldheid van het gewaarwordings-vermogen; en der houding van den lijder, gaven ons het eerst hiervan de meest voldoende bewijzen; want over het algemeen was de vermindering der warmte en de verbetering van den polsslag een later gevolg. Het tijdperk der scheiding bepaalde zich doorgaans tot onderscheidene dagen, veeltijds tot den 3den 4den of 5den dag; na afloop van welke men eene geheele beterschap in het gestel niet konde in twijfel trekken, meermalen werd hiertoe een langer tijd vereischt. Met eiken dag bespeurde men eene zeer geringe beterschap, tot dat de koortsvermindering van tijd tot tijd dien trap bereikt hadden,

den, welke ons niet meer aan eene volkomene herftelling liet twijfelen. Thans hoorde men de zieken meer klagen dan te voren; zij gaven befcheid van hunnen vorigen toeftand, waren zich van de tegenwoordige omftandigheden volkomen bewust, en klaagden over de hevige werking van het koude water; nu was hun blik bedaarder en opgeruimder, de polsflag minder fnel en meer opgewekt, bij zulk eenen zamenloop van toevallen was veel hoop, nogthans echter was men van de herftelling niet verzekerd; nog altoos was eene verergering mogelijk, naardien de dagelijkfche ondervinding leerde, dat fomwijlen reeds na verloop van weinige dagen, het leven in wezenlijk gevaar konde gebragt worden.

Zeldzaam kwam de volkomene fcheiding der koorts binnen weinig uren tot ftand, zelden nam de geheele ziekte eene fcheiding gedurende eenen nacht; fomwijlen echter vond dit bij zoodanigen plaats, welke na voorafgaanden welftand eensklaps, door de befmetting werden aangetast. Spoedig zag men hevige koortfen, en razernij ontftaan. Men had handen nodig, om de lijders te bedwingen, het aangezicht werd rood, de polsflag vol, rad, en fterk; dadelijk opende men een ader, liet bloedzuigers aan het hoofd leggen, maakte gebruik van de koude baden en begietingen; er ontftond eene neusbloeding en de ziekte werd plotfeling gefluit; de lijder gevoelde zich rasch als op nieuw geboren, en van andere geneesmiddelen maakte men verder geen gebruik. De ijling was daarbij zoo aanmerkelijk, en het herfengeftel daardoor zoo fterk aangedaan geweest, dat de lijder van zijne vorige omftandigheid, en van al hetgeen met hem te voren had plaats gehad, geene bewustheid had. Waar het beloop der ziekte langzaam was, en wel 14

tot 21 dagen daartoe gevorderd werden, waar het begin zachtaardig en de ontwikkeling traag waren, waar reeds vroeger een zwakke toestand of eene volkomene ziektevorm waren voorafgegaan, waar de krachtdadigste middelen zeer langsaam werkten, in alle zoodanige omstandigheden kwam geene *volkomene scheiding* tot stand; maar hield de beterschap eenen langzamen tred, zoo als dan ook de lijders bij eene neiging tot een dodelijk uiteinde, ongelijk langer als de andere konden blijven leggen, eer zij stierven. Op deze wijze stierven verscheidene, nadat zij hier nog 6 tot 7 dagen hun leven hebben gerekt; zij waren echter bij hunne komst in het ziekenhuis, reeds in eenen stervenden toestand, welke ook tot den volkomen dood onveranderlijk dezelfde bleef, al ware het ook dat men de meest vermogende middelen of geene derzelven toegediend had.

Meermalen hadden er *stofverplaatsingen* plaats, voornamelijk onder de gedaante van verzweringen, ontstekingen der oor en hals klieren; oogontsteking, ontsteking van het slokdarmshoofd, der luchtbuis en der longen, welke de lijders een nieuw en grooter gevaar berokkenden. Gedurende de ontwikkeling van deze plaatselijke ziekten, werd somwijlen de algemeene koortsachtige toestand beter, en niet zelden werd dit voor eenen korten tijd achtervolgd door eene aanmerkelijke vermindering der, met de hersenen in een onmiddelijk verband staande toevallen; deze beterschap was echter met betrekking tot de Zenuwkoorts, bij sommigen van geenen langen duur. Waar de verettering plaats had, was dezelve buitengewoon traag of hield plotseling op, of in plaats van etter werd eene *ichoreuse stof* geboren, en er ontstond koudvuur; waardoor sommigen zoo uitgeput werden, dan de instand-

ſtandhouding van het leven, met vele moeijelijkheden vergezeld ging.

Het meest ontdekte men de ontſtekingen der Oorklieren, meermalen aan beide zijden, welke na de aanlegging van prikkelenden omſlagen en inwrijvingen zeer moeijelijk tot verettering konden gebragt worden. In ſommige gevallen was het doenlijk om de *Etterwording* (*Eiterungs procesſ*) te bevorderen, maar bij de meeste lijders zonk het gezwel plotſeling in een, nadat eene *geheele uitputting* der krachten had plaats gehad, wier doodelijke uitwerking men door geene middelen had kunnen verhoeden.

In de laatſte maanden van het jaar 1813 en in de eerſte van het jaar 1814, hadden de *roosachtige*, met builen, in de gedaante van bloedvinnen, vergezeld gaande *ontſtekingen* plaats; welke men niet zelden aan de *armen* en *beenen* op het einde der ziekte, als ſtofverplaatſende verſchijnſelen, waarnam, welke ſomwijlen den dood voorafgingen, dezelve mogten nu den voortgang van het koudvuur doen ontſtaan, of in hunnen oorſpronkelijken ontſtekingsvorm ſtaande blijven. Deze bedenkelijke ſoort van *ſtofverplaatſing*, welke met de ontſtekingen der klieren in de *Pest* eenige kennelijke overeenkomst heeft, beſpeurde men doorgaans bij zoodanige lijders, welke in eenen zeer verwaarloosden ſtaat tot ons gebragt werden, en dikwerf niet langer dan 3 of 5 dagen leefden. Eene doelmatige geneeswijze, van welke men zich tijdig genoeg bediende, ſchijnt ons toe het ontſtaan van dezen hoogst bedenkelijke vorm te kunnen voorkomen.

De Lijkopeningen. De verſcheidenheid der toevallen, van het beloop, de wijze van ſterven,

 de

de vermengingen met veelvuldige plaatſelijke aandoeningen deden in mij het vermoeden ontſtaan, dat welligt de lijkopeningen eenig licht over de verſcheidenheid dezer ziekte, en over het [illegible] aandeel van ſommigen organen, met betrekking tot hunne inwendige geſteldheid, zouden verſpreiden.

1) De uitwendige *vorm* en *kleur* der *Typhus-Lijken* waren van eene zeer onderſcheidene hoedanigheid; bij ſommigen was het aangezigt rood en als geblanket, bij de meesten geelachtig, groengeel. bij andere wederom eene gele kleur als [illegible], beſpeurde men echter op vele plaatſen, bruine en blaauwe vlekken, welke zich nu en dan, bijna geheel zwart vertoonden, doorgaans ontdekte men op de oppervlakte bruine vlekken. De roode vlekken, *petechiae*, en ſtreepen konde men nog aan de lijken ontdekken, ſommigen waren helder rood, de meesten donker rood, en anderen bijna zwart. Die plaatſen op welke mostaard pappen en ſpaanſche-vliegpleiſters hadden gelegen, [illegible] donker [illegible], en op ſommige plaatſen [illegible]. Bij de meeſten was de buik niet bijzonder groot [illegible], [illegible] anders dikwijls het geval [illegible] Zenuwkoorts [illegible] blijkt te zijn; het meest [illegible] dit verſchijnſel bij zoodanige lijders, welke plotſeling, en zonder kenteekenen van eene bijzondere aandoening der werktuigen tot ſpijsvertering; door de Zenuwkoorts aangetast, ſtierven. Bij vele lijken ontdekte men uitwendig geene teekenen, welke den aart der voorafgegane ziekte lieten vermoeden.

2) *De holligheden des ligchaams.* a, In de *holte van het hoofd* ontdekten wij even min in het oogloopende afwijkingen, als in de lijken van, aan gewone onbeſmettelijke, Zenuwkoorts overledene lijders. De

vorm

vorm, de kleur en de gesteldheid der groote en kleine hersfenen waren niet buitengewoon veranderd, ten minsten op verre na niet zodanig, als men naar evenredigheid van de groote medelijdendheid, waarin de hersfenen in deze ziekte delen, zoude hebben moeten verwachten. Het meest bespeurden wij eene aanmerkelijke opvulling der vaten van dit bewerktuigd deel, (*organ*) met bloed; alleenlijk echter van de aderlijke vaten, maar nimmer eene zoodanige roodheid van de zelfstandigheid der hersfenen, zoowel van den bast als van de mergachtige stoffe, dat men eene vooraf plaats gehad hebbende *Ontsteking* had kunnen vermoeden; in tegendeel vertoonde ons de kleur derzelver natuurlijke gesteldheid. Het bloed in deze vaten aanwezig was zoo dun, waterachtig en ontbonden, dat hetzelve snel en geheel naar ons toevloeide, wanneer men bij de doorsnede der laagswijze gedeelten der hersfenen, met het ontleedmes derzelver vaten doorkliefde. In de holligheden der hersfenen ontdekte men dikwerf eene grootere hoeveelheid water, als in den natuurlijken staat, (*normalzustand*). In sommige lijken was de hoeveelheid daarvan zeer aanmerkelijk, nadat gedurende eenige dagen voor den dood eene *soporeuse* gesteldheid was voorafgegaan; daar in tegendeel bij andere, de hoeveelheid van water zoo gering was, dat dezelve naauwelijks in aanmerking kwam. Zeer zeldzaam bespeurden wij door gezweet bloed, zelden wijachtige of geleijachtige vloeistoffen onder de dunne hersfen-vliezen, zoo als men dikwerf in de andere holligheden ontmoet, wier *organen* te voren zich in eenen staat van ontsteking bevonden. Bij lijders aan *Typhus icterodes* overleden, was het vocht in de holligheden der hersfenen geel, dikwerf zeer donker gekleurd; in sommige lijken was het har-

harde herſſenvlies zoo ſterk met bloed opgevuld, dat men het bijna voor eene gedeeltelijke ontſteking derzelve konde houden; dit vlies echter was niet dikker, niet losſer van maakſel als in den natuurlijken ſtaat, en was ten minſten op verre na niet te vergelijken met het ontſtoken borstvlies.

b) *De borstholte;* Het *bloed* in het hart en in de groote vaten aanwezig, was in alle gevallen van eene waterachtige en ontbondene hoedanigheid; vertoonde bijkans gene ſtolbare *lympha*, had eene zwartachtige kleur, en dunne geſteldheid. Het *hart* en de *groote vaten* waren niet ontſtoken, ook niet bovenmatig met bloed opgevuld, zelfs bevatte over het algemeen de voorſte holligheid van het Hart eene geringe hoeveelheid bloeds. De longen waren ſlap, verſlenst, met lucht en dun bloed gevuld, de borstholte ledig, en in het harte zakje eene matige hoeveelheid waters voorhanden. In ſommige lijken waren de longen, het ſtrottenhoofd en de luchtpijp, ontſtoken: bij andere alle deze delen tevens aangedaan, bij ſommige was het borstvlies ook in eenen ſtaat van ontſteking, waarbij men tevens in de borstholte gedeeltelijk *lympha*, gedeeltelijk waterachtige of etterachtige vloeiſtoffen vond. In onderſcheidene lijken waren de longen op verſchillende plaatſen van eene zeer weeke hoedanigheid, en ſomwijlen zoo week, dat men dezelve even als eene ontbondene milt konde fijn wrijven, donkerbruin van kleur, zwartachtig, ſomwijlen geheel zwart en van eenen brandigen reuk vergezeld. Somtijds was de zelfsſtandigheid der longen, op onderſcheidene plaatſen, van een vast weefſel en *zwaar*, en ontdekte men geene ſporen van luchtblaasjes. Bij ſommigen ontwaarde men de beginſelen eener wezenlijke verettering, welke bij anderen wederom eenen volkomenen trap

had-

had bereikt; ook hier en elders door eene ruime uitzweting de scheiding had tot stand gebragt. Zoo als in eene ware ontsteking der longen, waren ook hier deze delen der longen soortelijk zwaarder als het water, doordien een afgesneden stukje daarvan in het water geworpen, dadelijk naar den bodem zonk. In sommige lijken vertoonde zich de longen aan het boveneinde, hard en knobbelachtig; een ziekte toestand, welke misschien reeds te voren kon plaats gehad hebben, waarbij dan de lijders door de bijkomende zenuwkoorts spoediger bezweken. Bij sommige lijders had deze ontsteking der longen, van het strottenhoofd en van het borstvlies, eerst gedurende het laatste tijdperk der ziekte plaats; daarop volgde zeer spoedig eene uitzweting en verlamming, en eindigde nu de ziekte als eene stikzinking (*catharrhus suffocativus*).

c) *De Buikholte*; In deze holte vertoonde zich de gesteldheid der ingewanden zeer onderscheiden, hetwelk men naar het verschil der toevallen, welke aan het meerder of minder aandeel der werktuigen tot de spijsvertering waren toe te schrijven, vooral konde verwachten. Het verdiende oplettendheid, dat men bij sommige lijken in deze holte bijna geene bijzondere afwijkingen konde ontdekken; voornamelijk bij de zoodanigen, die na eenen snellen afloop van deze besmettelijke koorts, ras bezweken. Bij dezen vond men dikwerf bijna niets, dat eenige opmerking verdiende, niet eens de gewone verzameling van lucht in de darmen, welke men doorgaans bij den gewonen *typhus*, na een tijdverloop van 14 tot 21 dagen aantreft; even min de gewone bruinachtige en paarsche kleur der darmen, als of een beginnend koudvuur had plaats gehad; in tegendeel was de kleur der darmen, in deze gevallen, bijna natuurlijk. De overige werktuigen der

spijs-

verstering vertoonden evenmin aanmerkelijke afwijkingen van hunnen gezonden staat, offchoon men dezelve zeer naauwkeurig onderzocht: dit is betrekkelijk tot de kleur, den vorm en de gesteldheid van de *maag, der lever, van de milt* en *van de alvleeschklier*. De delen, buiten het Buikvlies gelegen, benevens de grote bloedvaten, lieten geene bijzondere veranderingen blijken, welke men als oorzaak of uitwerksel der Zenuwkoorts konde aanzien. De ziekte had in dit geval het leven van het hooger gevoelig stelsel zoo onmiddelijk en hevig aangetast, dat de dood spoediger volgde, eer nog de uitwerking op de bewerktuiging (*organisation*) der reproduktive delen, tot de nog aanwezige zamenstelling en vormsverandering, konde plaats hebben, naardien de ondervinding leert, dat wanneer de ziekte eenen langzamen tred houdt, men deze schijnbaar gezonde gesteldheid van de *organisatie* der darmen enz., niet kan waarnemen. In de lijken dezer *typhus*-lijders ontdekte men over het algemeen zoo weinig, dat het volstrekt ondoenlijk was, hieruit van den aard der vooraf plaats gehad hebbende ziekte, een besluit te kunnen afleiden. In meer andere gevallen waren de afwijkingen der *organisatie* van de buiks ingewanden meer in het oog loopende.

Niet zelden waren de inwendige *rokken der maag ontstoken* en dikwerf drong deze ontsteking diep in de zelfstandigheid van de maag. De fijnste bloedvaten vertoonden zich als opgespoten, vormden hoogroode vlakken, welke op sommigen plaatsen donkerbruin, op andere zwartachtig waren, zoo als bij het beginnend koudvuur. In zoodanige gevallen had men zich volstrekt niet van scherpe of doordringende middelen, noch van aftreksels of van den *Phosphor* bediend

diend, hetwelk misſchien niet overbodig is, om er melding van te maken. Sommigen dezer lijders hadden gedurende de laatſte dagen voor hunnen dood, veelvuldig gebraakt, ſomwijlen na de toediening van dranken, van melk, bier enz., een worgend gevoel beſpeurd, en echter was de aandoening der hersſenen te groot, dan dat zij over pijnlijkheid konden klagen.

In ſommige gevallen waren ook de *Darmen*, voornamelijk de *twaalfvingerigedarm*, en de verdere gedeelten van de *dunne darmen*, op ſommige plaatſen *ontſtoken*; meestal echter *oppervlakkig*, in welke gevallen dan ook de inwendige rokken der maag tevens in de ontſteking deelden. Bij verſcheidene van deze lijders beſpeurde men in de laatſte oogenblikken van hun leven, de verſchijnſelen van veelvuldige worgingen, brakingen, hik, hevige buikloopen met ontlastingen van [illegible] ſtoffen. — De dikke Darmen waren ook nimmer door ontſteking aangedaan. Bij de zoodanigen, die tot over den 4den dag, en zelfs tot den 2[illegible]den [illegible] gelegen, waren deze delen donkerbruin of blaauwachtig gekleurd, ook met lucht opgevuld, ook ontdekte men eene kennelijke ontſteking en verkleefſelen van buikvlies, welke men gedurende hun leven niet konde vermoeden, daardien deze lijders in eene verdoovende bedwelming lagen, en zoo als vele andere, die gelukkig herſtelden, door eenen tegenwilligen buikloop gevaarlijk waren aangetast.

De *Lever*, wier gesteldheid mij bij de veelvuldige vermengingen met toevallen van geelzucht, bijzonder verdacht voorkwam, ontdekte juist het minst eene kennelijke verandering in derzelver bewerktuiging na den dood. Derzelver *grootte*, *kleur*, *hoedanigheid*, waren over het geheel natuurlijk geſteld. Nimmer beſpeurde ik eene volkomene ontſteking

van

van het inwendig weefsel, nimmer eene verettering, noch inwendig, noch oppervlakkig, waarin zoo dikwerf de Leverontsteking eindigt. Enkele reizen bespeurde ik in de lijken van lijders, die aan eene heete Zenuwkoorts met geelzucht, (*typhus icterodes*) waren overleden, op sommige oppervlakkige plaatsen geringe teekenen van eene *roosachtige ontsteking;* nogthans vond men in deze gevallen, ook sporen van *Maag* en *Darm ontsteking*.

De in de blaas opgehoopte *Gal*, was doorgaans in eene aanmerkelijke hoeveelheid aanwezig, daarbij zeer dik, veel gelijkende naar sijroop, buitengewoon donker, somwijlen zwartachtig groen, veeltijds grasgroen en veel overeenkomst hebbende met die vloeistoffen, welke door braking of buikloop werden ontlast. De buitengewone opvulling van de Galblaas, was over geheel zichtbaar, en ik herinnere mij, eenen gelijk soortigen toestand bij dusdanige lijders, dikwerf ontmoet te hebben, welke aan ontsteking der maag en darmen overleden: b. v. bij kraamvrouwen, wier doodelijke koorts met deze ontstekingen zeer naauw vereenigd was.

Veeltijds was de *werking* der *Milt* kennelijk gestoord. Dit ingewand was opgezwollen, vaster van maaksel als in den natuurlijken staat, doorgaans zeer week, ligt vrijsbaar, somwijlen ontbonden, opengebarsten, zoodat eene aanmerkelijkelijke hoeveelheid bloeds in de holte van den buik was uitgestort. Het inwendig bekleedsel der milt was somwijlen aanmerkelijk verdikt, hetwelk men als uitwerksel eener plaats gehad hebbende ontsteking konde aanmerken. Zoodanige uitkomsten der lijkopeningen, maakten mij op alle die toevallen opmerkzaam, welke zich als min voldoende, dikwerf vermomd kenteekenen eener ontsteking van de milt schenen te

ken-

kenmerken. Veeltijds gebeurde het dat door eene tijdige aanlegging van vele bloedzuigers in de miltſtreek, en een zorgvuldig gebruik van warme ſtovingen van azijn, met een aftrekſel van ſpecerijachtige kruiden vermengd, de beginnende ontſteking verdeeld werd. Hiertoe breng ik het geval eener voorſpoedige herſtelling van eenen man, die door eene hevige Zenuwkoorts aangetast zijnde, dagelijks eene aanmerkelijke hoeveelheid bloeds uit de neus ontlaste. Zoodra deze bloedontlasting ophield, vertoonden zich de toevallen der miltontſteking, de lijder kreeg aanhoudende pijn in de miltſtreek, dit ingewand zwol op, er kwamen veelvuldige brakingen bij, en de lijder bevond zich in gevaar van zijn leven. Vele lijders hadden wij reeds na zulke toevallen hun einde zien naderen, echter werd deze lijder, onder het gebruik der even genoemde middelen, nog gelukkig herſteld. De reeds aangehaalde daadzaken, dat in vele gevallen eene aanmerkelijke uitſtorting van bloed uit de ontbondene en opengeborsten milt, in de holte van den buik had plaats gehad, bewijzen al verder, hoe veel aandeel dikwerf dit bewerktuigd deel aan deze koorts neemt; hetwelk te meer waarſchijnlijkheid verkrijgt, naardien ik in ſommige dezer gevallen bepaaldelijk heb aangetoond, dat de lijders voor hunnen dood, aan deze Zenuwkoorts, zich volkomen wel bevonden, en men bij gevolg niet konde vermoeden, dat vooraf eene ſlepende ongeſteldheid van de milt konde plaats gehad hebben.

De gevolgtrekkingen der, ſedert de laatſte maanden, in het werk geſtelde ontledingen der lijken, ſtemmen met deze vroegere volkomen overeen. De reeds gemelde ontſtekingen lieten zich veeltijds zien, de ontſtekingen in tegendeel der herſſenen en derzelver vliezen waren

 zeld-

zeldzaam, ongelijk veelvuldiger ontmoete men *ophoopin- van water* in de holligheden der *Hersſenen* onder het *tentvormig uitſpanſel der kleine Hersſenen*, en in de *holte van het Ruggemerg*. Veelmalen ontdekten wij ook eene zoo aanmerkelijke opzetting en zwelling van de *milt*, dat men met alle waarſchijnlijkheid konde vermoeden, dat gedurende de ziekte eene ontſtekingachtige geſteldheid moest plaats gehad hebben.

Naardien de ziekte voor het naast *dynamisch* is; en zonder twijfel aan het *Hersſen* en *Zenuwgeſtel* behoort, konde men niet wel na den dood eenigen in het oogloopende veranderingen, in deze delen verwachten. Dat er ziekelijke veranderingen in de bewerktuiging dezer delen daardoor tevens geboren worden, kan men niet betwisten, echter zijn dezelve te ſijn om na den dood door het ontleedmes te kunnen worden ontdekt. Even min is het aan twijfeling onderworpen, dat dit eigendommelijk lijden der hersſenen, en van het Zenuwgeſtel eene gelijktijdige verandering der dierlijke ſtoffen, en derzelver menging tot voorwaarde maken; het is echter tot dusverre nog verborgen, waarin deze belemmering der menging beſtaat, welke ſtoffe de bovenhand hebben, en welke ontbreken, welke belemmering oorſpronkelijk (*primitiv*) en welke de gevolgen (*konſecutiv*) zijn.

Door naarſporigen echter hebben wij ontdekt, dat de beſmettelijke Zenuwkoorts met den gewonen, niet beſmettelijken *typhus* zoo als met andere beſmettelijke koorten .v. de Pest, de Pokken, de Scharlaken koorts enz. overeenſtemmende, niet altoos aan het ſtelſel der Gevoeligheid alleen gebonden zij, maar in tegendeel ook

op

op andere delen van het gestel haren werkkring konde uitbreiden, en voornamelijk doen ontstellen. Veeltijds scheen deze vreselijke kwaal, en wel het meest bij derzelver welbewezene kwaadaardigheid, zich als eene zuivere Zenuwkoorts voor te doen, en door eene algemeene verlamming het leven te doen ophouden, zonder nogthans eenig deel tot den trap van ontsteking, verettering of koudvuur, bij voorkeur, aan te tasten, naardien bij de ontledingen van zoodanige lijken, welke ongemeen spoedig overleden, niet het minste ongewone in voornoemde holligheden ontdekt wierd. In sommige andere gevallen was de vermenging met longontsteking, hersenvlies-onsteking, milt, maag en darmontsteking niet te miskennen, zoo als men ook niet zelden, gedurende het leven, reeds de vermenging met de ontsteking der oorklieren, bloedzweren, roos en het van zelf ontstaand koudvuur der ledematen kennelijk bespeurde. In gevolge mijner waarnemingen kan ik niet te beweren, dat de Zenuwkoorts altoos eene ontsteking der hersenen verondersteld, hoezeer ik het wezenlijk aandeel, hetwelk het Zenuw en hersengestel aan deze ziekte heeft, niet kan betwisten. Even min moet men veronderstellen, dat de Zenuwkoorts altoos in eene ontsteking der long, of der darmen bestaat, naardien deze verwikkelingen (*kompositionen*) niet doorgaans, maar alleen in enkele gevallen, en gemeenlijk als opvolgende (*konsecutive*) afwijkingen worden waargenomen.

Dat de staat der *geelzucht*, welke men zoo dikwerf en tevens zeer boosaardig waarnam, en die in gelijke verhoudingen bij de *gele koorts* zich deed kennen, niet als een voortbrengsel der leverontsteking is aantemerken, maar veeleer als uitwerking eener ziekelijke vermeerdering der afscheiding van dit bewerktuigd

 deel

deel verschijnt, is een gewigtig resultaat, bij de ontleding der lijken. De oorspronkelijke ziekte was onder zoodanigen vorm *nerveus*, en het denkbeeld eener *gastrische complicatie*, in den gewonen zin van het woord, bragt ons geenen voetstap verder. Braakmiddelen bragten geene verandering in den toestand te weeg, oplossende middelen waren vruchteloos; ontlasting bevorderende middelen, welke sommige lijders als huismiddeltjes beproefd hadden, dikwerf onverschillig, ja soms gevaarlijk. Veeltijds waren de teekenen der geelzucht, het braken en de buikloop de kenmerken der ontsteking van de maag en der Darmen, eene vermenging welke men volstrekt met de gewone *antigastrische geneeswijze* niet konde bestrijden.

Het *waren wezen der Zenuwkoorts* is ons even min onbekend, als wij hetzelve van eenige andere ziekte kennen, dan dat eene verdere opsporing daarvan als overtollig zoude kunnen worden geacht. Ik wil de waardij der aanwijzingen, welke men hierover heeft bekend gemaakt, en die zonder uitzondering het kenmerk der dwaling onloochenbaar met zich voeren, onaangeroerd laten; ik vermene echter hier op die daadzaken opmerkzaam te moeten maken: dat het voornaamste berust in de *opneming* en *ontwikkeling* (*Reproduktion*) van een *eigenaardig dierlijk vergif*, waarvan ons het innerlijk wezen volstrekt onbekend is, zoo min kan ook waardij der geneeswijze worden miskend, door welke wij de uitwerkingen van deze dierlijke vergiftiging weten te beperken. Wij zouden ons intusschen op eene meerdere zekerheid daarvan kunnen beroemen, wanneer wij de innerlijke uitwerkingen van dit tegengif meer van nabij kenden, maar helaas! het is er nog verre af, of toekomstige nasporin-

ringen, deze moejelijke opgaven in een helder daglicht zullen plaatſen?

De Geneeswijze. Die geneeswijze, welke in de maand Februarij van het jaar 1813, als de meest-voldoende bevonden werd, deed zich, over het algemeen, ook als zoodanig kennen in de maanden Maart, April, Meij, Junij en in de volgende maanden van hetzelfde jaar. Door deze geneeswijze hebben wij zeer vele Zenuwkoortſige lijders ſpoedig en gelukkig herſteld, tot wier herſtel bij hunne komst men te minder hoop voede, naar mate men de zieken langer tijd aan zich zelven had overgelaten, en deze toevallen van uitputting, ontmenging, ja zelfs van het koudvuur reeds hadden plaats gegrepen. Sommigen konden wij wel is waar niet behouden, en echter kwamen drie vierden van deze lijders in eenen zoo deernisswaardigen toeſtand tot ons, dat men dezelve bijna als *Dooden* konde aanmerken, en ook grotelijks de wezenlijke kenteekenen van eenen aannaderenden dood met zich droegen. Dat dit in der daad het geval was, blijkt reeds daaruit: dat verre weg de meesten niet maar eenen korten tijd, en over het geheel maar 20, 30, 50, tot 100 uren hun leven konden rekken, ja dat ſommigen werkelijk reeds dood waren, of dadelijk na hunne komst het leven eindigden.

Het is in de natuur der zaak gelegen, dat eene hoogst gevaarlijke heete ziekte, wier bedenkelijke ontwikkeling en opklimming men tot eene during van 10 dagen niet konde verhinderen, zeer moeijelijk in de nog overige 4 tot 5 dagen kan herſtellen. Ik moet derhalve eenige tot de onherſtelbare rekenen, welke reeds

het tijdperk der meest mogelijke hoogte hadden bereikt, en eer zij op die hoogte waren, geheel en al schenen verwaarloosd te zijn, van welke men echter nog sommigen zoude hebben kunnen behouden, indien men in de eerste 4 tot 6 dagen der ziekte eene meer doelmatige behandeling had bewerkstelligd. Bij velen zoude dan, naar alle waarschijnlijkheid, de koorts deze gevaarlijke hoogte niet bereikt hebben. Tot het getal van zoodanige lijders breng ik die genen, aan welke men met de beste inzigten, om het zinken der krachten te verhoeden, de meest verschillende middelen had toegediend, maar zijne aandacht niet had gevestigd op de *vermindering der buitengewone warmte-ontwikkeling van het door de Zenuwkoorts aangetast ligchaam;* op *de afleiding der bloed ophoping in de hersfenen*, op *dat ten onderbrengen en verhoeden van beginnende ontstekingen van inwendige edele organen;* op de *reiniging der gehele Huidoppervlakte*, op de *verzwakking der smetstof-bereiding* (kontagions proces) *in de huid;* op de *verhoeding van het doorleggen en van het koudvuur.*

Sommige lijders verspreiden in de zieken kamers, zulk eenen sterken muskus-geur; dat men daaruit gemaklijk de vorige behandeling konde nagaan. Sommigen vertoonden aan hunne ligchamen blaauwe vlekken, de plaatsen aan het heiligbeen welke zij hadden doorgelegen, waren koudvurig, en doorgaans stierven zij na verloop van eenige dagen na hunnen komst; anderen wederom, in eenen niet minder bedenkelijken staat herwaarts gevoerd, had men niet zelden korte berigten en voorschriften mede gegeven, waaruit men konde besluiten, dat er eene menigte opwekkende middelen waren toegediend, en dat des niet tegenstaande het klimmend gevaar der ziekte niet konden worden

ver-

verhoed. Even min ontbrak het ons aan gelegenheid, om te kunnen waarnemen, dat de gewone opwekkende geneeswijze, ten gevolge van welke men de *Valeriana*, *Angelica*, *Arnica*, *Serpentaria*, *Campher*, *Moschus*, en *Wijn* had toegediend, in de besmettelijke Zenuwkoorts die thans heerschte, meer nadeel dan voordeel had toegebragt, en dat sommige lijders, wier aankomst in het ziekenhuis vertraagd werd, hoewel geene geneesmiddelen gebruikt hebbende, of aan wier herstelling men niet gedacht had, nogthans volkomen herstelden. Hetzelfde had ook niet zelden bij de zoodanigen plaats, welke men, voor dat zij in het ziekenhuis werden opgenomen, op den raad van eenen Geneesheer of Heelmeester, een ader had geopend.

De Geneesmiddelen, welke zich in deze *Epidemie* als bijzonder werkzaam deden kennen, waren voornamelijk de volgende:

De Baden: de *lauwe baden* bij eene minder warme en gevoelige huid, de *koude baden* bij eene droge en heete huid, de *begietingen* en *stortbaden*, nu eens in eene droge kuip, dan eens als warme ligchaams-baden (na de reeds aangehaalde verscheidenheid der omstandigheden,) bij hevige graden van bedwelming, ijling, slaapzucht, en het *Druipbad*, waardoor derzelver werkingen nog meer werden verhoogd; alle deze bevestigden volkomen het voortreffelijke nut van hunne te voren reeds geroemde uitwerkingen. Ik kan zonder de minste overdrijving verzekeren, dat vele echte en hoogstgevaarlijke *typhus*-lijders alleen aan deze middelen hunne volkomene herstelling te danken hebben. Er is geene de minste twijfeling of de werkingen van dit veelvermogend middel, hebben in vele gevallen de herstelling alleen beslist. De dagelijksche ondervinding leerde ons, dat derzelver

 ver-

vermogen te grooter, en derzelver uitwerkingen te weldadiger waren, naar mate men zich van dezelve vroeger bediende, en langer tijd daarmede aanhield.

Bij alle nieuwaankomende zieken bediende men zich het eerst van de *Reinigings-baden*, hetwelk te noodzakelijker werd geoordeeld, naar mate het vermoeden der besmetting grooter was. Deze baden verwijderden den eigenaardigen, hoogst onaangenamen reuk der huid uitwasseming van deze lijders, dezelve zuiverden de gehele huid van vuile stoffen, welke men, zoo als bekend is, bij behoeftige lijders niet zelden aantreft. De zieken werden door dezelve meer opgewekt, opgeruimder, en zelfs bij zoodanigen, wier ongesteldheid minder hevig was, veroorzaakte zij niet zelden eene zoo gunstige verandering, dat men eene volkomene beterschap, door dit middel dadelijk bewerkt, niet geheel en al konde miskennen. De huid gevoeliger en matig warm zijnde, bij de gewone toevallen eener Zenuwkoorts, bij hevige ijlhoofdigheid, bij eene beginnende vochtige huid, kleverig zweet, bij aanwezige kenteekenen eener ontsteking van eenig inwendig deel, bij hevige brakingen en buikloopen, bediende men zich van de *warme baden*, welke dagelijks een of ook wel twee reizen werden herhaald. De lijders kregen hierdoor meer kalmte, de zelfs-bewustheid keerde terug, de pols (*) werd meer opgewekt, voller en eenige uren na het baden bedaarder de veelvuldige ontlastingen verminderden, en niet zelden overviel hun eenen verkwikkenden slaap.

On-

(*) Er zijn weinige ziekten waarin men zoo weinig staat kan maken op de gesteldheid van den *pols*, als een enkeld verschijnsel beschouwd, als bij de *Zenuwkoorts*. Dikwerf ontdekte ik, kort voor den dood, eenen schijnbaar goeden, ten minsten eenen zeer redelijken, polsslag.

Ongelijk veelvuldiger als in de verlopene jaren, heb ik mij van de *koude begietingen en ſtortbaden in droge kuipen* bediend, en derzelver uitmuntende werkingen door eene reeks van ſprekende blijken en waarnemingen bevestigd gezien. Hoe heeter en drooger de huid, hoe grooter de bezetting in het hoofd, hoe rooder de ogen waren, en hoe heviger de zieken ijlden, des te uitgebreider was het nut van dit middel, voornamelijk bij zoodanige lijders, aan welke de ziekte klaarblijkelijk door *beſmetting* was mede gedeeld. Zeer velen, die gevaarlijk ziek lagen, zijn zoowel door dit voortreffelijk middel en de gelijktijdige aanlegging van *Bloedzuigers* aan het hoofd, als ook door ijskoude omſlagen op het hoofd, zonder enige geneesmiddelen, volkomen herſteld.

Dit middel was van eene zulke uitmuntende werking, dat ſommige lijders ſpoedig hun bewustzijn herkregen, dat het kenſchetſend ziektekundig verſchijnſel der ziekte, de *Bedwelming* namelijk, ſpoedig en klaarblijkelijk verminderde, en de lijders de uitwerking daarvan zoo uitnemend gevoelden, dat zij zelven het voortdurend gebruik daarvan gretig verlangden. Men bediende zich van hetzelve bij de gevaarlijkſte lijders dagelijks drie malen, en dat wel op het laatst kort voor den nacht, waardoor de hevsgheid der aanvallen des nachts kennelijk verminderd werden. De nacht werd rustiger, de ijling verminderde, de lijders waren gedwëe en lieten zich gemakkelijker behandelen. Over het algemeen was de verandering van het wezen, van het uitzicht en der gehele houding van den lijder kennelijk in het ooglopende, wanneer men dezen toeſtand, zoo als dezelve voor het gebruik der baden as, met dien na de baden, vergeleek. Sommige geoeffende ziekenoppasſers waren door veelvuldige

 waar-

waarnemingen betrekkelijk deze beterschap, van de nuttigheid zoo duidelijk overtuigd, dat zij dikwerf nog op den laten avond, hoewel de verkrijging eener genoegzame hoeveelheid van water voor hun met veel moeite vergezeld ging, op eene heimelijke wijze de begietingen herhaalden, met oogmerk om aan den zieken eenen rustigen nacht te bezorgen.

Vele die gedurende hunne ambtsbedigheden bij de *typhus*-lijders in het ziekenhuis werden besmet, doch allen gelukkig herstelden, lieten zonder mijne voorkennis de begietingen met ijskoud water, aan zich zelven meermalen herhalen, zoodra zij enigen verergering bespeurden, sommigen konde den tijd niet afwachten, dat men de stortbaden bewerkstelligde.

De lijders, ontwarende dat de hitte de bloedsophoopingen en ijlhoofdigheid schielijk toenamen, verlangden gretig eene spoedige bewerkstelling van het bad, naardien zij zich overtuigd hielden dat door dit middel de pijnlijke gewaarwording weldra zoude worden verminderd, en het gevaar, wiens aannadering zij gevoelden, werden voorgekomen.

Herhaalde waarnemingen hebben ons overtuigd, dat een aanhoudend gebruik van dit middel, deszelfs werkzaamheid oneindig verhoogd, dat men somwijlen 5 tot 6 dagen en langer met deze behandeling konde voortgaan, zonder eenig beslissend gevolg, hetwelk men eerst onder deszelfs voortdurend gebruik, ziet stand grijpen.

Op deze wijze werden sommige lijders hersteld, nadat men zich gedurende 12 tot 14 dagen, dagelijks tot 2 en 3 reizen, van de koude stortbaden had bediend. Voornamelijk kan men hiertoe brengen, die soort van besmettelijke Zenuwkoorts, wier beloop onge-

gemeen langzaam is, of door de ſnelle opeenvolging van onderſcheidene wederinſtortingen, een tijdperk van meerdere weken beſlaat. Deze wederinſtortingen hadden gemakkelijker plaats, wanneer men de koude begietingen te vroeg had uitgeſteld, en zoo als ik door latere waarnemingen voorgelicht, er nog moet bijvoegen wanneer men de *herſtellende lijders* te *vroeg* in warmere vertrekken had verplaatst. Door deze middelen vlijtig en aanhoudend te gebruiken, werden dezelve voorgekomen. Het is mij meermalen gebeurt, de vernieuwde koorts door het opvolgend gebruik der ſtortbaden en begietingen ſpoedig te doen verdwijnen en het gevaar te doen ophouden, ja ſomwijlen heb ik *typhus*-lijders herſteld, bij welken zich deze voortreffelijke uitwerkingen tot drie en vier reizen toe bevestigden.

In de burger praktijk ſchijnt het voortdurend gebruik van dit ſchijnbaar gewaagd (*heroisch*) middel aan eenige moeijelijkheden onderworpen te zijn, en de klagten van ſommige geneesheren, dat namelijk de koude begietingen aan hunne verwachtingen niet altoos hadden beantwoord, ſchijnen die moeijelijkheden nog te hebben vermeerderd. Deze klagten, welke thans Gode zij dank, hoelanger zoo meer verminderen, ſchijnen mij toe, van allen grond ontbloot te zijn, naardien men de aanwending derzelven, niet tijdig genoeg heeft bewerkſtelligd, en met dezelve niet lang genoeg heeft voortgevaren. De naastbeſtaande van den lijder, welke dezen aan eene ſchijnbare harde behandeling zien blootgeſteld, wekken welligt bij den geneesheer eene ontijdige medogendheid op, waardoor deze van het verder gebruik daarvan afziet, daar hij naar de kenteekenen der reeds plaatshebbende herſtelling, met vol vertrouwen eene gelukkige ſcheiding

te

te gemoet ziet. Maer helaas! te dikwerf is men mis-leid.

Enkelde kenteekenen van beterschap doen hier niets af. Zoo lang de lijder nog *stil* en *bedwelmd* blijft, zoo lang hij onmiddelijk na het gebruik der baden, tot zijnen vorigen sluimerenden staat terug komt, zoo lang de ijling niet ophoud, en met betrekking tot het gewaarwordings-vermogen, geene wezenlijke beterschap heeft plaats gehad, zoo lang is ook het levensgevaar niet geweken, en is men volstrekt verpligt die middelen aanhoudend te blijven voortgebruiken.

Aan den anderen kant spreekt het als van zelven, dat men bij de aanwending van dit middel met de meest mogelijke inschikkelijkheid en omzichtigheid moet te werk gaan. Zodra de hitte bij den lijder, merkelijk verminderd, door eene natuurlijke warmte wordt verwisseld, of wel sommige plaatsen der huid, van het aangezigt, der handen, en der voeten eene meerdere verkoeling doen gevoelen, de gevoeligheid der huid is opgewekt, de lijder zelf tegen het verder gebruik van dit middel met meer levendigheid, en als het ware zich aankant (terwijl men aan den anderen kant aan de vroegtijdige, tegenstrijdige en wankelbare klagten der lijders, niet te schielijk het oor moet lenen;) alsdan is het overbodig, de zieken in eene droge kuip te zetten, en de begietingen met koud water te bewerkstelligen, daar in tegendeel meer het gebruik der warme baden te passe komt, en waarbij het hoofd alleen met koud water worde begoten.

Ik vinde mij verpligt, om daaromtrent in het vervolg van tijd meerdere proeven in het werk te stellen, wat het koude bad in geheel wanhopige, en de meest vermogende geneesmiddelen te leur stellende, gevallen, dus-

das-

danig gebezigd, zoude kunnen uitwerken, dat de zieke meerdere uren, ja zelf halve dagen, onafgebroken daarmede voortvaren, bij gevolg derzelver geheele oppervlakkte der huid, welke bij de gewoone wijze van baden, dadelijk na hetzelve de vorige hitte herneemt, aan den indruk van dit weldadig, en door deszelfs scheikundigen invloed, ongetwijfeld veelvermoogend middel, even zoo standvastig bleef blootgesteld, als het indringen der beneden het vriespunt, koude en zuivere lucht in deszelfs longen, mond en neusholte, onafgebroken plaats heeft. Men kan zich ongetwijfeld van deze wijze om het koude bad te gebruiken, ook veel goeds beloven, waar de brandende lijders, bij eene volstrekte drooge huid, plotselings in eene met koud water gevulde kuip worden gedompeld, naardien men te *Petersburg*, volgens geloofwaardige berigten, van de indompelingen der *typhus*-lijders in de zee, be beste uitwerkingen meent ondervonden te hebben.

Bij de bewerkstelling der begietingen, zij men niet te haastig. De te snelle begietingen veroorzaken eene benaauwde ademhaling, de lijders zijn buiten adem, ook is de indruk der koude voor sommigen zoo sterk, dat dezelve bijna ondragelijk word, en men de lijders met geen geweld in de kuip kan houden. In zoodanige gevallen late men den lijder verademen, spreke hem vriendelijk toe, late hem drinken toedienen, en het hoofd en den nek wet warm water baden. Zulke lijders, welke de uitwerking van het koude water zoo levendig gevoelen, verdragen het voortdurend gebruik van dit middel, hetwelk des niettegenstaande dikwerf zoo dringend noodzakelijk word, het gemakkelijkst, wanneer men ieder emmer water in 5 tot 6 gedeelten over den lijder uitstort, en dat wel bij tusschenpozingen, waardoor men voorkomt, dat de lijders niet buiten

adem

adem geraken, en deze behandeling gemakkelijker ondergaan. Bij de zoodanigen welke reeds herſtellen, is deze voorzigtigheid dubbeld noodig.

Met ongemeen veel leedwezen heb ik ontdekt, dat men zich in onderſcheidene *Militaire Hospitalen*, bij de behandeling der beſmettelijke Zenuw- en hospitaal koortſen, van de koude ſtortbaden niet bediend; uit vrees dat het natworden der vloeren, ſchadelijke uitwaſemingen en den lijders verkoudheden mogten veroorzaken. Deze vrees is van allen grond ontbloot. Van dit nat worden heeft men niet het geringſte te duchten, en de beſmettelijke *typhus*-lijders, van welke velen zonder de baden gebruikt te hebben, ſterven en de ontwikkeling (*Production*) der ſmetſtoffe zoo aanmerkelijk verminderen, zijn door de ziekte *te ſterk aangetast*, dan dat zij nog voor de nadelige uitwerkingen, namelijk verkoudheden, door het nat worden der vloeren, eenige vatbaarheid zouden hebben. De vertrekken in het *Charité huis*, waarin zich de gevaarlijkſte *typhus*-lijders bijna altoos ophouden, droogen nimmer geheel op, omdat men in dezelve altoos gebruik moet maken van de baden, maar nooit heb ik van het natblijven der vloeren eenige nadelige gevolgen waargenomen. Om dit te verhoeden kan men de badkuip in eenen welbepikten en waterdigten bak, waarvan de rand een half voet of 6 duimen boven de kuip uitſteekt, plaatſen, het daarover vloeijend water aan alle zijden opvangen en zoowel het natworden der vloeren als de daar opvolgende uitwaſeming voorkomen, zoo als ik door de laatſte op die wijze gedane proeven, ten overvloede heb aangetoond. Helaas! deze nietige redenen en de vrees voor het nat worden der zieken kamers, zijn ook de aanleidende oorzaken dat men in ſommige Hospitalen, de vloeren der zieken kamers in het geheel niet

of

of zeer zelden laat *schrobben.* De gevolgen uit deze verontreiniging, voornamelijk in opgepropte hospitalen, ontstaande, zijn onberekenbaar. In het bijvoegsel tot dit werk zal ik, betrekkelijk dit onderwerp, meer uitvoeriger zijn.

Van eene uitnemende werking was het *aanhoudend gebruik der warme baden* bij dezulken, wier herstelling volkomen was, en voor zoodanige lijders die zich in het tijdperk der wederherstelling bevonden. Dit voortdurend baden schijnt de *huid* der zieken, en wel voornamelijk het *haar*, van smetstoffen te zuiveren, nieuwe besmettingen te verhoeden, de wederherstelling te bespoedigen, en tevens de mededeling der smetstoffe aan andere, die met de zieken in aanraking komen, moeijelijker te maken. Niet minder zeker is het, dat het aanhoudend baden des ligchaams, het doorleggen en de daardoor voortgebragte ontwikkeling van het kondvuur, het best voorkomt. Van een groot aantal lijders, die door kwaadaardige Zenuwkoorts waren aangetast, had zich geen een doorgelegen, om dat zij telkens van plaats verwisselden, hunne legersteden dikwerf werden vernieuwd, en dagelijks onderscheidene reizen de baden gebruikten. Gelijktijdig werden meer andere lijders door deze meestal toevallige kwaal aangetast, waardoor hun leven andermaal in gevaar was, bij welken men zich van deze geneeswijze niet had bediend, en wier huisselijke omstandigheden dezelve ook ondoenlijk maakten.

Het *veelvuldige wasschen met koud water*, bij eene aanhoudende hitte en drooge huid, en het aanleggen van ijskoude stovingen op het hoofd, heeft zich in het

jaar

jaar 1813 niet minder weldadig betoond, als in de vorige jaren. Ook in de burger praktijk bediend men zich van dit middel veelvuldig, naardien de aanwending daarvan niet omslagtig en niet afschrikkende is. Er zijn mij ook niet vele zieke voorgekomen, welken zich niet gaarne daaraan zouden hebben onderworpen. Het veroorzaakt bij de meesten eene aangename gewaarwording, wanneer zij door koude omslagen, door het wasschen met koud water, al is het dan ook maar voor eenen korten tijd, worden verfrischt. Wil men intusschen van deze middelen een wezenlijk nut trekken, dan moeten dezelve meermalen gebezigd, en de omslagen op het hoofd, tot welk einde men zich voornamelijk van het ijskoude water bediend, zoo dikwerf worden vernieuwd, naar mate de koude der omslagen eene merkelijke vermindering heeft ondergaan.

Gedurende het wintersaisoen maakt men gebruik van grofgeklopt *ijs* of *sneeuw* met water bevochtigd, hetwelk men tusschen linnen doeken legt, en het geheele hoofd daarmede bedekt, en zoodra het ijs of de sneeuw begint te smelten dadelijk met versche omslagen doet verwisselen. De Heelmeesters en Ziekenoppassers schreven het voornamelijk aan het veelvuldig gebruik der baden toe, dat *de Bestemming zoo dikwerf werd voorgekomen*, en dat veeltijds daar, alwaar de eerste sporen der plaatshebbende besmetting zich deden zien, zoodat de volkomene uitbarsting derzelve niet tot stand kwam. Dit middel zoowel, als het dagelijks genot eener frische lucht, kan men als de vermogendste behoedmiddelen beschouwen, waarbij men nog zoude kunnen voegen, het matig gebruik van sterken en specereijachtigen brandewijn, kort voor het bezoek der zieken gedronken, eene voedsame en prikkelende, nogthans eene met de ligchaams en zielskrachten van ieder in-

di-

dividu in verband ſtaande, leefregel, en een opgeruimd gemoed.

Ik reken het veelvuldig *warm baden* der lijders, in de *Hospitalen* onder de meestvermogende hulpmiddelen *ter verhoeding* der *Hospitaal-besmetting*. In Hospitalen, alwaar men, met inachtneming der overige vereischten, ter inſtandhouding eener noodzakelijke zuiverheid, zich veelvuldig van de baden bedient, ziet men niet ligt dat Hospitaal-koortſen ontſtaan. Herſtellende lijders, welke voor hunne inlegering bij de burgers, zich veelvuldig van de baden hebben bediend, en wier klederen te voren op eene behoorlijke wijze worden uitgewasſchen, brengen het algemeen welzijn geen nadeel toe, daar in tegendeel het verzuim van deze maatregelen, — het is nog onbeſlist of derzelver nuttigheid uit een geneeskundig dan uit een ſtaatkundig oogpunt beſchouwd, grooter is, - zoowel aan het welzijn der ſoldaten, als der burgers even veel nadeel toebrengt.

De *braakmiddelen* hebben op verre na niet dat nut bewezen, hetwelk men, na de herhaalde aanbevelingen van zoo vele beroemde Geneesheeren, zoude verwacht hebben. Deze zijn, zoo als men weet, in omſtandigheden, waarin men eene plaatshebbende beſmetting vermoed, in zulk eene achting, dat men zich aan verwijtingen zoude blootſtellen, wanneer men in dusdanige gevallen van dezelve geen gebruik had gemaakt. Dikwerf zijn ons gevallen voorgekomen waar wij den braakmiddelen dadelijk in het begin der ziekte toegediend hebben, om de beſmetting, welke naar alle waarſchijnlijkheid kort te voren had plaats gegrepen, te verhoe-

 den,

den, maar zeldzaam beantwoordde de uitkomst aan mijne verwachtingen. De koorts ontwikkelde zich, des niettegenſtaande in al derzelver hevigheid, en het braakmiddel veroorzaakte geene kennelijke verandering. Sommigen braakten in het geheel niet, offchoon zij eene genoegzame hoeveelheid van den braakwortel hadden gebruikt, en bij anderen veroorzaakte dezelve eenen buikloop, welke niet zelden gedurende eenige dagen aanhoudende, door lijmachtige en bedwelmende (*narkotiſche*) middelen moest worden tegengegaan. In het tegenovergeſteld geval, zullen wij ook die gevallen niet met ſtilzwijgen voorbijgaan, in welke deze middelen ſchenen aangewezen te zijn.

Sommige individus, *b. v.* Ziekenoppasſers, en hunne plaatsvervangers, die zich verbeelden, beſmet te zijn, (offchoon dit zeer twijfelachtig was,) geloofden, na het gebruik van deze middelen, eene ſpoedige beterſchap te ondervinden. Het is niet te ontkennen, dat dit middel in ſommige der gegevene gevallen, een wezenlijk nut heeft aangebragt, echter ſchijnt het onmogelijk, dit met zekerheid te beweren, naardien men ten tijde van beſmettelijke en doorgaande koortſen, menig onbeduidend kwalijk bevinden, veel te voorbarig voor het begin eener kwaadaardige ziekte houd. In ſommige gevallen hebben de braakmiddelen een wezenlijk nut aangebragt, namelijk: in bijkomende roosachtige ontſtekingen, hardnekkige ontſteking der oorklier, hevige rheumatiſche pijnen in het tijdperk der wederherſtelling, en eindelijk in gevallen, wanneer, na overlading der maag, wederinſtortingen hadden plaats gehad.

Wanneer ik het beſluit dezer waarnemingen opmake, dan ſchijnt het mij toe, aan de braakmiddelen, in deze gevallen die waarde niet te moeten hechten, wel-

welke men aan dezelve tot hiertoe heeft toegekend. Derzelver werking schijnt met betrekking tot de hevigheid van den aanval der smetstoffe, op het hersfen en zenuwgestel, de besmetting werkelijk plaats gegrepen hebbende, te *onvermogend* te zijn. Het is nog niet geheel voldongen, dat de smetstoffe door den mond in de maag kan komen, en door braakmiddelen, dadelijk na de besmetting toegediend, kan worden verdreven, en niet minder onwaarschijnlijk is het, dat het zweetverwekkend vermogen der braakmiddelen, aan het welk sommige Geneesheren eene bijzondere kracht hebben toegekend, de smetstoffe wederom door de huid openingen kan doen verdrijven. Men kan het naauwelijks daarvoor houden, dat de stoffe, welker natuur en wijze van werking te fijn schijnt te zijn, eenmaal in het ligchaam opgenomen zijnde, op eene dusdanige werkinigelijke wijze zoude kunnen worden verdreven.

Ongelijk meer nut hebben de *koude begietingen* teweeg gebragt, van welke men zich dadelijk *in het begin der Ziekte*, bij de warme baden tevens, bediende, en die ik uit dien hoofde niet genoeg kan aanprijzen. Want indien ik mij niet vergisse, en uit het reeds aangevoerde blijkt zulks duidelijk, dat hierbij eene dwaling ligt konde plaats grijpen, dan heeft men door het vroegtijdig gebruik der koude begietingen, de volkomene ontwikkeling der reeds begonnen besmettelijke Zenuwkoorts, bij velen, reeds door de besmetting aangetaste Ziekenoppassers, gelukkig verhoed. Nader te doene proeven, zullen dit in een helder daglicht plaatsen.

Aderlatingen en *Bloedzuigers*. Vroegere, zoowel als latere waarnemingen hebben voldoingend bewezen, dat de besmettelijke Zenuwkoorts, voornamelijk in het eerste tijdperk der ziekte, eene volkrachtige en tot ontsteking geneigde gesteldheid (*sthenijirtem habitus*)

 aan-

aanwezig zijnde, en waarbij men eene overhelling tot plaatſelijke ontſtekingen der edelen delen niet konde miskennen, het gebruik der algemeene aderlatingen gebiedend vorderde. Hiertoe behooren die gevallen van eene hevige ijlhoofdigheid tot eene volkomene razernij, van hevige ſtuiptrekkingen, dadelijk in het begin der ziekte, van ontſteking - toevallen der longen en van het borstvlies vergezeld, van de eigendommelijke kenteekenen der ontſtekings - koorts (*ſynocha*), glinsterende oogen, onrustige houding, harde, volle en ſnelle pols.

De *Aderlatingen* ſnuiken in deze gevallen de woede der koorts, verminderen de hevigheid der werkingen, (*Aktionen*) en dragen zeer veel bij, om de boosaardigheid van het tweede, echt Zenuwachtig tijdperk van deze *ſynocha contagioſa* te matigen. In den loop der maanden, Maart, April en Meij hebben wij gelijkſoortige gevallen dikwerf waargenomen, ofſchoon de lijders doorgaans in een zoodanig tijdſtip tot ons kwamen, waarin men de hervatting der aderlatingen, door hunne vroegere geneesheren bewerkſtelligd voor overboodig hield, nogthans had ik daardoor gelegenheid, om mij te overtuigen, dat dit middel aan ſommigen veel nut had te weeg gebragt, ofſchoon andere niets beſlisſendst daarvan hadden ondervonden. Andere en gelijkſoortige lijders, welke men tijdig genoeg in het ziekenhuis had gebragt, liet men met goed gevolg eene ader openen, en werden daardoor tot het gebruik van andere middelen als het ware voorbereid. Dat de koude begietingen door dit middel overbodig werden gemaakt, is mij niet gebleken, in tegendeel geloove ik overtuigd te zijn, dat de aderlatingen, in vele omſtandigheden, door dit middel werden nutteloos gemaakt.

In de maand Meij kregen wij in ons Ziekenhuis onderscheidene lijders door Zenuwkoorts aangetast, van eene volkrachtige gesteldheid, en met zulke allervreselijke ontstekings-toevallen, dat ik geene zwarigheid konde maken, om algemeene bloedontlastingen, gevolgd van bloedzuigers, en het gebruik van de *calomel*, te bewerkstelligen. Het gevolg dezer behandeling konde niet beter aan het oogmerk voldoen, doordien men reeds na verloop van 72 uren, eene volkomene herstelling konde voorspellen, zoodra men zich gelijktijdig van de koude begietingen had bediend, maar buiten deze middelen waren alle anderen overboodig.

Wanneer de besmettelijke Zenuwkoorts zich dadelijk in het begin vergezeld met ontstekingen der luchtpijp, der longen, der darmen enz. deed kennen, was de aderlating ook onontbeerlijk. De eenzijdige gedachte van den *typhus*, beschouwd als eene ziekte der zwakheid, moest dit niet in den weg staan, naardien wij hier niet spreken van den gewoonen, door verzwakkende oorzaken plaats grijpenden *typhus*, maar in tegendeel van een geheel eigendommelijk lijden, hetwelk deszelfs ontstaan aan den invloed van een bijzonder dierlijk gif heeft dank te wijten, bij gevolg van eene ongeregeldheid der werkingen (*Anomalie der Funktionen*) van het gevoelig gestel, welke door het begrip van zwakheid (*Asthenie*) geenzints wordt uitgedrukt. In deze omstandigheden scheen de smetstoffe eerder, als een prikkelend schadelijk vermogen, het prikkelbaar gestel aangedaan te hebben, en in sommige vaatrijke ingewanden, eene dadelijke (*aktive*) ontsteking te hebben doen ontstaan. Naar gelang deze plaatselijke aandoeningen vroeger stand grepen, en heviger werden, des te noodzakelijker werden de Aderlatingen geoordeeld. Hoe minder de ontsteking dier delen was, des te min-

der noodzakelijk was het ook, met dit middel voort te varen. Bij de meesten, die eenige dagen voor hunne komst in het Ziekenhuis, aanwijzingen daartoe mochten hebben doen blijken, werd het thans bij het in werking brengen dezer nieuwe behandeling niet meer vereischt, en ik liet de vernieuwing daarvan te meer achter wege, naardien mij vroegere waarnemingen en proeven hadden voorgelicht dat het later gebruik maken derzelven meer nadeel dan voordeel konde te weeg brengen. Het verdient nog opmerking, dat in het verder beloop van den *typhus*, en bij de plaatshebbende beterschap van het lijden der hersſenen, zich daarbij nog opvolgende ontſtekingachtige toevallen der longen, en van het het borstvlies kunnen vergezellen, welke latere aderlatingen gebiedend vorderen. Men zoude de lijder aan het grootſte gevaar bloot ſtellen, wanneer men zich verbeelde, dat een *typhus*-lijder, als zoodanig, de bloedontlasting niet zoude wederſtaan, naardien de opneming dezer eigenaardige ſmetſtoffe, de vorming eener ware ontſteking niet geheel uitſluit, en men buitendien niet zelden opmerkt, dat de zoodanigen, die kort te voren aan Zenuwkoorts leden, daarna ſpoedig door eene waare longontſteking worden aangetast, welke als gevolg der uitwerking van de geſteldheid van het weder, tot ſtand komt, en zoo als men weet, niet zonder *ontſtekingwerende middelen* kan worden ten ondergebragt.

In de laatſte maanden van het jaar 1813 (zoo als in de eerſte maanden van het jaar 1814,) vermeerderde het getal dier Zenuwkoortſige lijders, bij welke de aanwijzing tot algemene bloedontlastingen nog dringender was, dat te vooren. Hierbij kwam ook nog het langzaam toenemend en eindelijk noodlottig *gebrek aan bloedzuigers*, welke men niet meer in die ver-

eisch-

eischte menigte konde magtig worden, waardoor men zich gedrongen voelde, de *aderlatingen* als derzelver plaats vervangende, te bewerkstelligen. Over het geheel genomen, beantwoorden deze zeer wel aan het oogmerk, want vele ware *typhus*-lijders werden met het beste gevolg een of meerdere reizen eene ader geopend, en het nut, daardoor te weeg gebragt, was te aanmerkelijker, naar mate men dezelve vroegtijdiger in het werk stelde. Dikwerf werd daardoor de hevigheid der ziekte kennelijk verminderd, spoedig veranderde de gehele gesteldheid, en deed eene onveranderlijke gunstige wending geboren worden. De *Bloedzuigers* echter werden door dezelve *niet vergoed*, zoo als ik op grond van meerdere waarnemingen kan beweren, naardien de *plaatselijke bloedontlasting*, door dezen veroorzaakt, en in de nabijheid der bij voorkeur lijdende delen bewerkstelligd, eene kennelijke vermindering, in de wezenlijke krankheid der hersenen te weeg brengt.

De *gesteldheid* van het afgetapte *bloed* was zeer verschillende. In vele gevallen, waarin de bloedaftapping een beslissend voordeel aanbragt, was geene bijzondere ontstekings-korst, echter bespeurde men, voornamelijk in het begin der ziekte, dat de bloedkoek van een vast maaksel, en naar evenredigheid weinig bloedwater voorhanden was. In de meer koude maanden van het jaar, bespeurde men nogthans de ontstekingskorst.

In de reeds genoemde maanden, bediende men zich oneindig meer van de *Bloedzuigers*, welke over het algemeen eene voortreffelijke uitwerkin deden. Deze

 wa-

waren zoo kennelijk, en het getal der lijders, die dezelve benodigd waren, was zoo aanmerkelijk, dat wij gedurende ſommige weken wel 1000 bloedzuigers (*) gebruikten.

Men bediende zich van dezelve voornamelijk in hevige en aanhoudende ijlhoofdigheid, bijblijvende bedwelming, ſlaapzucht, en in de gevaarlijke omſtandigheden der aannadering van waterhoofd, hoe ook de geſteldheid van den lijder, deszelfs ouderdom en de langdurigheid der ziekte zijn mogten. De bloedzuigers, hoezeer bij ſommige lijders eerst op den 7den dag aangelegen, hebben veel voordeel gedaan. Sommigen beantwoorden maar voor een tijdlang derzelver nuttigheid, na verloop

(*) Eene zoo groote vereischtwordende hoeveelheid van bloedzuigers, welke de Apothekers niet in voorraad konden houden, heeft op onderſcheidene plaatſen, alwaar men deze geneeswijze in de aldaar gevestigde Militaire-Hospitalen invoerde, den gehelen voorraad derzelven doen gebruiken, en bij gevolg een tijdelijk gebrek ten gevolge gehad. Men zoude dit door eene *zorgvuldige bewaring en koestering der reeds gebezigde bloedzuigers*, welke men, na eenig tijdverloop, offchoon ook na eenige maanden, terwijl zij te vroeg weder aangelegd, te zeer vermoeid zijn, en niet ſterk en ſpoedig genoeg zuigen, wederom kan aanleggen, kunnen verhoeden. In de Militaire Hospitalen, zoude een Apothekers of Chirurgijns leerling, deze taak namelijk der verzorging van de reeds gebezigde bloedzuigers op zich kunnen nemen, en met de meeste nauwgezetheid daarvoor waken, om dat een plaatshebbend gebrek, eene groote verlegenheid doet ontſtaan, en het *bloedig koppen*, waarbij de ontlasting van bloed te langzaam is, in eene te geringe hoeveelheid afvloeit, en op ſommige plaatſen van het ligchaam, niet dan met zeer veel moeite kan worden in het werk geſteld, derzelver plaats niet vervangt

loop van 48 tot 60 uren, vernieuwden de toevallen van het hersfengeftel, welke wederom verdwenen, wanneer men een genoegfaam getal, bij volwasfenen van 15 tot 20, aan het voorhoofd, of aan de flapen tot twee en drie reizen, deed aanleggen. Vele lijders zijn hersteld, bij welken van tijd tot tijd een aantal van 40 bloedzuigers had gezogen, en waar de daaropvolgende bloedontlasting eenigen tijd was onderhouden. Bij sommigen had deze opvolgende bloedontlasting, door verzuim des geneesheers, aan wien de stuiting dezer ontlasting, was opgedragen, tegen mijnen zin te lang geduurd, nogthans was mijne bezorgdheid, dat daaruit welligt nadelige gevolgen zouden hebben kunnen voortvloeien, geheel onnodig. Ik kan mij geen geval te binnen brengen, waarin het lang nabloeden, uit de gemaakte wond der bloedzuigers, de genezing van den *typhus* zoude verzwaard, of wel geheel verijdeld hebben. Ik waardeer dit middel als een der meest vermogendsten, hetwelk ik bij een voortdurend plaatshebbend lijden der hersfenen, nimmer onbeproefd liet, hetwelk, bij het aanhoudend lijden, geene wezenlijke tegenaanwijzingen oplevert, en in dit geval op alle tijdperken der ziekte pasfende, derhalve ook eene algemene en dringende aanprijzing verdient.

Veeltijds heb ik in *plaatfelijke ontstekingen*, de bloedzuigers, zoo veel mogelijk, in de nabijheid der aangedane delen doen aanleggen, en ook in die gevallen de uitmuntende werkingen daarvan ondervonden. Hiertoe breng ik die gevallen, welke eene ontsteking der milt, van het strottenhoofd, van de maag, der darmen, van het borstvlies, enz. doen vermoeden. Eene bijzondere opmerking verdienden sommige lijders, welke door eene besmettelijke Zenuwkoorts vergezeld, met toevallen van Geelzucht (*typhus icterodes*) waren

 aan-

aangetast, waarbij zich nog voegden verschijnselen der ontstekingen van de Milt, of van de maag. Derzelver toestand was zeer bedenkelijk, en leverde weinig hoop tot herstel; de bedwelming, uitputting, aanhoudende braking, droogе huid, aanmerkelijke misklenrigheid der oppervlakte, waren alle kennelijke teekenen van het gewigt der ziekte. Warme baden, *calomel*, inwrijvingen met kwik, stovingen met azijn, koolenzuur, krampstillende middelen van verschillenden aard, deden in dezen gevallen geene de minste uitwerkingen, alleen de plaatselijke bloedontlasting, welke door de Bloedzuigers werd veroorzaakt, scheen hulp toetebrengen. Wij moeten ook die gevallen van opvolgende ontstekingen van het borstvlies, niet voorbijgaan, welke niet zelden in het tijdperk van vermindering der ziekte, plotseling plaats grepen, nadat de *typheuse* toestand der hersenen was verbeterd, en als het ware in eene verplaatsing van het lijden op het prikkelbaar gestel, zijnen grond scheen te hebben. In zoodanige gevallen gebeurde het ook niet zelden, dat door het spoedig en ruim aanleggen van bloedzuigers, het dreigend gevaar werd afgeweerd. De herstelling intusschen was dan ook met meer moeite vergezeld, zoodra volkomene longontstekingen zich daarbij voegden, welke men te ligter konde over 't hoofd zien, naardien de lijders dikwerf in 't geheel niet klaagden. Helaas! moet ik echter lijders betreuren, bij welken het niet gebeuren mogt, het dadelijke uiteinde te voorkomen, voornamelijk dan niet, wanneer beiden de longen tevens door ontsteking werden aangetast, omstandigheden, waarover ik niet met zekerheid zoude hebben kunnen oordeelen, ware het niet dat de lijkopeningen der lijders zulks hadden gestaafd. Het is bij mij nog aan twijfeling onderhevig, of eene volkomene ont-

ontſteking van beiden de longen, vooronderſteld dat het karakter der *ſynocha* nog aanhoud, immer genezen word? Over het algemeen ontſtaat hier eene ſnelle doorzweting en verſtikking.

In onderſcheidene wanhoopige omſtandigheden, wanneer alle middelen ons hunnen bijſtand ontzegden, betoonden de dadelijke Bijtmiddelen (*cauterium actuale*) zulke uitſtekende dienſten, dat zelfs lijders van den oever des doods plotſeling gered werden, en weder herleefden. Deze waren de vormen der Zenuwkoorts, waar eene geheele uitputting, ſlaapzucht, een volkomen lijden (*Pasſivität*) en de onvatbaarheid voor uitwendige prikkels, het hoogſte toppunt bereikt had, wanneer de vermogendſte opwekkende middelen, de koude ſtortbaden en begietingen, na vooraf gebezigde bloedzuigers, het druipbad, de ſpaanſchevlieg pleisters op het hoofd aangelegd, en andere uitgezogte opwekkende middelen, geene de minſte uitwerking deden, wanneer eene volkomene bedwelming plaats had, de lijders ſprakeloos en onbewegelijk uitgeſtrekt lagen, niets hoorden, men geene ſpooren van werkingen der ziel konde ontwaren, en het prikken met naalden, diepe gemaakte inkervingen, en eene plotſeling veroorzaakte hevige koude het gevoel van den lijder niet opwekte, alsdan bediende men zich van de dadelijke bijtmiddelen, (*Cauterium actuale*) ter grootte van eene ſchelling; in den nek en langs den ruggegraad aangelegd, welke bij vele eenen zoo ſterken indruk veroorzaakte, dat de lijders uit hunnen diepen ſluimer ontwakende, door trekkingen in het aangezigt, het gevoel der ſmerte te kennen gaven, ja ſomwijlen zelfs daarover klaagden,

en

en onder het aanhoudend gebruik van dit middel, hetwelk dagelijks een of twee reizen herhaald werd, volkomen herſtelden, en bijaldien dit geen plaats vond, nogthans meer vatbaar werd voor de uitwerkingen van de anders zoo veelvermoogende middelen, namelijk voor de koude begietingen.

Vele lijders zijn door dit veelvermogend middel gelukkig gered, welke anders bij deszelfs ontſtentenis, naar alle waarſchijnlijkheid zouden zijn geſtorven, daar de uitgezochtſte middelen, offchoon met de meeste omzigtigheid en aanhoudend toegediend, niet in ſtaat waren, den hier plaatshebbenden kwaadaardigen toeſtand des lijders te verbeteren. Het is in de natuur der zaak gelegen, dat het werkvermogen van dit middel, zoo wel als dat van elk ander, zijne grenzen moet hebben. Heeft werkelijk eene verlamming van het geheele Zenuwgeſtel plaats, is de prikkelvatbaarheid geheel uitgedoofd, alsdan zal ook dit middel geene de minſte uitwerking voortbrengen, en het zoude zeer dwaas zijn, van dit middel eenig het minst uit te verwachten. In een tegen overgeſteld geval, is dit middel ook te veel vermogend, en uithoofde der ſmerten welke daardoor worden veroorzaakt, te zeer afſchrikkend, dan dat men hetzelve anders als in wanhoopige omſtandigheden zoude durven beproeven. Men moet intusſchen bij deszelfs gebruik niet te vreesachtig zijn, naardien de ontſteking en verſtering daardoor veroorzaakt, niet veel beteekenen, en geene nadelige gevolgen na zich ſlepen. Ten ſlotte moet ik nog gewagen, dat ſedert den laatſte maanden, vele zeer gevaarlijke lijders van deze ziekte, door behulp van dit veelvermogend middel, onder omſtandigheden, die zoo weinig hoop tot redding opleverden, gelukkig hersteld werden. Dit geval heeft nu in het ſeinde van de maand Se-

[illegible]

bruarij 1814) bij een jong meisje plaats gehad, hetwelk in zoodanige gesteldheid, door de besmettelijke zenuwkoorts aangetast, geheel verwaarloosd in het ziekenhuis werd gebragt, zoo dat wij alle oogenblikken haar einde te gemoet zagen. Naardien het verhaal en de gevolgen der behandeling overwaardig tot algemeenmaking schijnen, zoo heb ik mij voorbehouden van dit geval in mijn *Archiv für medicinische Erfahrung* meer bijzonder gewag te maken.

Over het algemeen behoefden wij zeldzaam, de dus genoemde *Geneesmiddelen*, ook in de laatste maanden van deeze *Epidemie*, toe te dienen. Over het geheel gerekend, werden van de tien lijders, ten minsten negen, *zonder eenig geneesmiddel*, hersteld. Uitzonderingen van dezen regel, bij welke men zich voornamelijk van de vlugge en aetherische middelen, met het beste gevolg bediende, waren bijzonder de zoodanigen alwaar een toestand van ware uitputting, van wezenlijke verzwakking der levenskrachten, met eenen kleinen, snellen en zwakken pols, koude handen en voeten, stuipachtige braking enz. plaats hadden. Zulke lijders waren niet zelden door vroegere ziekten, sterke ontlastingen enz. uitgeput, de Zenuwkoorts was van eenen langeren duur, en de behandeling derzelve verzuimd geworden. Deze lijders werden warmer, dan gewoonlijk, behandeld, zorgvuldiger toegedekt, moesten zich herhaalde reizen dagelijks warm baden, aan hun werd zelfs vleesnat, wijn, zwavelaether, *Arnica*, *Peruviaansche* bast, in den gewoonen vorm en menging toegediend. Onder het getal der *typhus* - lijders waren bijzonder eenige bejaarde lieden, welke zoodanige opwek-

wekkende middelen volstrekt benodigd waren, en daarvan over het gemeen eene uitmuntende werking bespeurden.

Wijders behooren ook hiertoe gerekend te worden, die vormen van *typhus*, welke met eene bepaalde *geneigdheid tot onmatige ontlastingen*, voornamelijk met buikloopen, vermengd zijn. Naar mijn oordeel is het te zeer gewaagd, en dikwerf zeer nadelig, elken buikloop welke bij zenuwkoortsen van zelven ontstaat, spoedig te stuiten. Dat het ten minsten overboodig was, kan men reeds daaruit afleiden, dat vele lijders herstelden offchoon deze ontlastingen, juist in het tijdperk eener gunstige scheiding, plaats grepen, en zoo als de ondervinding ook duidelijk aangetoond heeft, dat niet zelden eene plotselinge verergering van het lijden der hersfenen, bijzonder eene vermeerdering der slaapzucht en bedwelming plaats had, zoodra deze vrijwillige ontlastingen, welke in andere omstandigheden, door hunne hevigheid, hoedanigheid en kennelijke ongunstige uitwerking ter verergering der geheele ziekte (*gesammt krankheid*) konden medewerken, werden gestuit.

Het is mij gebleken, dat Zenuwkoortsige lijders, door *ontstekingachtige* toevallen der lever, van de maag en der darmen aangetast, somwijlen vrijwillige buikloopen kregen, waardoor zij eene geele en groenachtige stoffe, in groote hoeveelheid ontlasteden, en wel met eenen kennelijk weldadigen invloed op den staat van ontsteking dier bewerktuigde deelen, door welker ontsteking deze afwijking (*anomalie*) in de afscheiding derzelven scheen voortgebragt te zijn. Deze soort van buikloop is zeker van eene *kritische natuur*, en het zoude bij gevolg zeer schadelijk zijn, denzelven te stuiten. Dikwijls konde men het als nuttig beschouwen, den

buik-

buikloop door *calomel* en gelijkſoortige ontſtekingwerende middelen, op eene matige wijze te bevorderen, maar in gevallen waar dezelve door overmaat nadeel toebragten, moest men door ſlijmachtige middelen, door baden enz, dezelve zeer omzigtig beteugelen.

Sommige *typhus*-lijders echter ontwaarden na zulke ontlastingen, eene buitengewoone uitputting, er hadden veelvuldige ſpanningen van winden plaats, de onderbuik was geſpannen, min of meer pijnlijk en opgezet, het lijden der hersſenen niet verbeterd, de pols werd zwakker, zoo dat men den toevalligen en ſchadelijken aard dezer ontlastingen niet konde miskennen. In deze gevallen bedienden wij ons voornamelijk van den *Radix columbo*, *Cortex* en *Tinct-cinam*, *Mixtra oleoſo-balsmica*, *Tinct-aromatic*, *Opium*, warme omſlagen van azijn op den onderbuik, en warme baden.

Het Heulſap, (*opium*) een middel hetwelk men anders in deze ziekte zeker niet zelden zonder noodzakelijkheid, ook voornamelijk gedurende het eerſte tijdperk derzelve, niet zonder nadeel van den lijder, toegediend en ſedert kort, ook wel te zeer geſchroomd heeft, is in onderſcheidene gevallen van eene uitmuntende uitwerking geweest.

Uit het reeds aangevoerde blijkt ten duidelijkſte, dat ik mij van hetzelve bij de meeste *typhus*-lijders niet bediende. De plaatſelijke behandeling der eigendommelijke aandoening der hersſenen, door koude begietingen en bloedzuigers, beſliſten doorgaans alleen de herſtelling. Bij anderen integendeel ging het met dezen beſlisſing zeer traag, want offchoon na verloop van eenige uren en onmiddelijk na het baden, teekenen van beterſchap zich openbaarden, zoo had nogthans eene twijfelachtige vermenging van toevallen der bewustheid, beving, trekkingen, grijpen der handen

den en pluizen, eene snelle en onregelmatige pols, en onrustige houding bij aanhoudendheid plaats, hierbij bespeurde men dikwerf, dat de ledematen koud waren, dat, terwijl de ziekte doorgaans reeds den 10den en 12den dag bereikt had, onmatige ontlastingen door de darmbuis plaats grepen. In zulke gevallen deed het heulsap in matige, echter niet te dikwerf herhaalde giften, b. v. om de 3 of 4 uren, 8, 10 tot 12 druppelen *Th. Opii. simpl.* gedurende 36 of 48 uren, aanhoudend toegediend, en dan eens ter zijde gesteld, eene uitmuntende werking. Somwijlen genoot het Zenuwgestel hierop oogenblikken van kalmte, de beving en stuipachtige bewegingen verminderden, de bovenmatige ontlastingen, waren niet zoo veelvuldig, en dikwerf had eene gunstige scheiding plaats, waarbij men zich tevens bij de warme baden, ook van de koude begietingen, zorgvuldig bediende. Het is ten hoogsten af te keuren, zich van een zoo veel vermogend en beslissend middel, als het heulsap is, zonder bepaalde aanwijzingen in eene ziekte, waar men zoo gemakkelijk veel onheil kan berokkenen, te bedienen. Offchoon hetzelve nimmer eene algemeene aanprijzing zoude kunnen verdienen, en het minst nog bij den gewoonen *typhus*, zoo lang dezelve zijnen regelmatigen loop behoud, niet minder laakbaar zoude het zijn het gebruik daarvan in deze ziekte, voor altoos te verbannen.

Van *de bittere*, *bitter-specerijachtige* en *hoisioshoudende middelen*, b. v. *Radix calam. arom.*, *caryophyllatæ*, *cortex cascarill*, *cortex peruvianus*. enz. hebben wij ons in deze *Epidemie* niet bediend. Aan onderscheidene *typhus*-lijders, die daarvan, voor hunne komst tot ons, blijkens de medegebragte voorschriften, hadden gebruik gemaakt, hadden dezel-

ve

ve geen het minfte nut toegebragt. Het doelmatigst waren zij bij het koudvurig doorleggen, langdurige matheid, en wanneer men zich van dezelve bediende, zoodra de heete koorts, in eene flepende was overgegaan, een fterk zweet plaats vond, en bij gevolg de voeding en verfterking de meeste zorg vereischten. In deze gevallen nogthans, was de leefregel een meer gewigtig middel, voornamelijk zuivere lucht, fchoon dekfel, een matige warme dampkring, een verfterkend en ligt te verteren voedfel, en naar gelang der gewoonte aan fterke dranken, wijn of brandewijn. Er zijn weinige lijders onder mijne behandeling geweest, welke niet bij zoodanige omftandigheden, naar het genot van *Koffij* gehaakt hadden, en welke ook aan de meesten wel bekwam.

Bij de meest boosaardige vormen van den *typhus*; waarmede het *van zelf ontftaand koudvuur der ledematen* gepaard ging, befpeurden wij van de ruime toediening van den *peruviaanfchen* bast, die men in het koudvuur zoo hoog opvijzeld, geene bijzondere uitwerking, offchoon men ook het uitwendig gebruik daarvan niet onbeproefd liet.

Een *wel verzadigd aftrekfel van Zevenboom* en *Wijnazijn*, in gelijke delen, uitwendig en bij voortduring gebruikt, was van eene voortreffelijke uitwerking. Zoodra de voeten hunne natuurlijke warmte hadden verloren, of op fommige plaatfen, b. v. aan de teenen, de hielen, op den rug van den voet, of aan de fcheenbeenderen, en knieën, *blauwe vlekken* het beginnend koudvuur deden vermoeden, werden dezelve met genoegzame groote lappen flanel, welke van dit behoorlijk warm gemaakt, en bijkans heet mengfel, waren doorweekt, en uitgewrongen, bedekt en de voeten om eene behoorlijke warmte te onderhouden;

in wolle dekens gerold, en zoodra de omſlagen koud werden, met warmere verwisſeld. Onder alle tot dus verre tot dit oogmerk beproefde middelen, voldeed mij dit het meest, om het *vrijwillig koudvuur* der beſmettelijke *typhus*-lijderen te beteugelen; nogthans onder die voorwaarde, dat men zich van hetzelve vroegtijdig genoeg bediene, en met hetzelve zorgvuldig en onafgebrooken aanhoude. Vele dusdanige lijders met koudvurige voeten hebben wij hierdoor behouden. Het koudvuur werd tot ſtaan gebragt, hetzelve ſcheide zich af, zuivere verettering ontſtond, en na verloop van 2, 4 of 8 weken, zag men of een volkomen herſtel, of enkele kootjes der teenen ſcheiden zich af, en de lijders werden gelukkig behouden. Deze zijn juist de gevallen, in welke men het hoofd *koud* en de voeten *warmer* moest houden, zich van de heete omſlagen van Zevenboom en Azijn, onafgebroken gedurende 8 tot 14 dagen moest bedienen, de lijders zoo veel mogelijk zuiver houden, en zoodra het lijden der hersſenen verminderde, en men de beteugeling van het koudvuur, als het voornaamſte der geheele behandeling had beſchouwd, hunne krachten door dierlijk voedſel, wijn enz. moest zoeken optebeuren; en echter ontmoet men helaas zulke vreesſelijke vormen van den *typhus* met koudvuur, vergezeld met eenen zoo ſpoedigen voortgang eener ontbinding en afrotting van geheele ledematen, van de neus, van den geheelen arm, van den voet enz. dat alle middelen tot herſtel of tot vertraging van den loop der ziekte, ten eenemale vruchteloos bleven. Deze lijders zijn door eene ſoort van Zenuwkoorts aangetast, welke met betrekking tot derzelver gevaar, van de waare Oosterſche Pest, weinig ſchijnt te verſchillen. In zoodanige gevallen zoeke men bij de, in anderen omſlan-

ſtándigheden zoo uitnemende middelen, geene de minſte hulpe, want die gevallen zijn, wat derzelver natuur en wezen betreft, en uit hoofde van onze onkunde daaromtrent, *volſtrekt doodelijk. De Planten en Mijnſtoffelijke Zuren*, dat is te zeggen het Zwavelzuur, het Zoutzuur, het overzuurd Zoutzuur, het zuur van Haller, de Wijnazijn, het Citroenzuur, het Posphorzuur, welke onlangs geloofwaardige en bekwame Geneesheren, bijzonder hebben aangeprezen, heb ik in de verſchillende gevallen der beſmettelijke Zenuwkoorts, in de zoogenaamde Rot, vlek en uitſlag-koortſen, vergezeld van eene bijtende hitte van de huid, wegſmeltend zweet, koudvuur, en vrijwillige bloedvloeijingen; dikwijls toegediend, ook ſommige van dezelven b. v. den *wijnazijn* tevens uitwendig tot waſching en inwrijving gebezigd. Ik heb beſpeurd, dat deze middelen aan ſommige lijders veel genoegen gaven, als of dezelve de ondragelijke hitte een weinig deden verminderen, het gevoel van onrust en angst matigden, even als het mengſel, beſtaande uit azijn en water, en als gewoonen drank toegediend, vele lijders verkwikte. Sommige zieken begeerden in de oogenblikken van volkomene bewustheid, den azijn tot gewoonen drank, wij ſtonden toe, dat zij naar hunne verkiezing daarvan konden gebruiken, en het rijkelijk genot van dezelve ſcheen geen nadeel te veroorzaken. In ſommigen gevallen van niet beſmettelijken *typhus*, deed het overzuurd zoutzuur (*aidum muriaticum oxygenatum*) van de 20 tot 30 druppels, om de twee uren toegediend, bij vele lijders eene uitnemende werking. Wanneer men de uitkomsten dezer proeven gadeſlaat, dan ſchijnen de toegediende alleen meer bijmiddelen te zijn, welke men met de reeds boven opgegeven hoofdmiddelen, de *baden* namelijk, de *begietingen*, de *bloed-*

zuigers, en de *aderlatingen* niet kan gelijkſtellen. De hulp aan deze middelen verſchuldigd, konden wij niet ontberen, daar integendeel een groot getal lijders, zonder toediening der zuren herſtelden.

Eene menigte van andere middelen, door ſommigen ten deele aanzienlijke en geloofwaardige Geneesheren, naar de veelvuldige aanwijzingen, in deze ziekte aangeprezen, b. v. de zoete kwik, de kamfer, de ontlasting bevorderende midden-zouten, de zweetmiddelen, ſpaanſchevlieg-pleisters en mostaardpappen, welke in ſommige vormen van de *verſpreide* (*ſporadiſche*) en *toevallige* (*ſymptomatiſche*) Zenuwkoorts, van eene bijzondere waardij mogten zijn, gaan wij met ſtilzwijgen voorbij, naardien dezelve, ingevolge mijner waarnemingen ten deele *nadelig*, en ten deele *overboodig* zijn. Het zal niet noodig zijn hierbij optemerken, dat men zich met voordeel van *de kwik*, in de vermengingen met plaatſelijke ontſtekingen kan bedienen, doordien ik hier alleen het oog heb op de eenvoudige beſmettelijke Zenuwkoorts en derzelver gewoon beloop. Ik wilde maar op de daadzaak de aandacht bepalen; dat zonder het gebruik van dit middel, zeer veele lijders ſpoedig en gelukkig herſteld werden, en men bij gevolg daaruit zoude mogen afleiden, dat *de kwik* ter herſtelling van deze ziekte, voor het minst onnodig zij.

Er zijn voorzeker weinige ziekten, in welke het op de *zorg voor eenen behoorlijken leefregel* zoo veel aankomt, als in de beſmettelijke Zenuwkoorts, omdat de-

dezelve niet alleen de herſtelling dezer ziekte gemakkelijker maakt, maar tevens de *vermenigvuldiging der ſmetſtoffe* en *derzelver verſpreiding* vermindert, en voorkomt.

De *Dampkring*, waarin de *tijphus*-lijder zich bevind, verdient in dit opzigt, boven al onze aandacht, deze behoort zoo veel mogelijk koel en zuiver te zijn. De ziekenkamers, waarin zich beſmettelijke *typhus*-lijders ophouden, moeten echter met behoorlijk den aard en de trap der ziekte gade te ſlaan, aan eene aanhoudende *tocht* (*zugluft*) blootgeſteld zijn, hetgeen men gemakkelijk kan bewerkſtelligen, door een of twee van de bovenſte vensters altoos open te laten ſtaan, of wanneer de oppasſers hier aan traag voldoen, dezelve 'er geheel uit te nemen, waardoor men het voordeel geniet, dat elken oogenblik eene groote hoeveelheid friſche lucht in het vertrek komt, en hetwelk noch meer bevorderd word, door het onvermijdelijke en veelvuldige openen der deuren. Ik heb het zeer doelmatig en nuttig tevens gevonden, in de ziekenkamers der beſmettelijke *typhus*-lijders, gedurende den winter, tot dat het tijdperk der wederherſtelling daar was, in het geheel niet *te laten ſtoken*, om dat de ondervinding mij had overreed, dat de lijders in eenen *kouden dampkring* gemakkelijker herſtellen, als in eenen *warmen*, en dat de warmte de vermenigvuldiging en verſpreiding der ſmetſtoffe, welke in eenen kouden dampkring niet zoo gemakkelijk ſtand grijpt, zoo zeer bevordert.

Er ligt wijders zeer veel aan gelegen, om alles, wat ter verontreiniging van den dampkring der lijders zoude kunnen bijdragen, zorgvuldig van hem te verwijderen.

Uit dit oogpunt beſchouwd, is het ook ongemeen

 nut-

nuttig, de legerſteden telkens te doen verwisſelen; de meestmogelijke reinheid daarbij in het oog te houden, geene vuile kleederen en linnengoed in de ziekenkamers te gedogen, alle, niet volſtrekt noodige bezoeken, bij de zieken af te weren, en de waterpotten bij de zieken in gebruik, dagelijks onderſcheidene reizen met de meeste nauwgezetheid te laten reinigen. Beſmettelijke *typhus*-lijders moeten dikwerf van *linnengoed* verwisſelen, en luchtig gedekt worden. Het is zeer doelmatig, de veren bedden uit de ziekenkamers te weren, omdat dezelve de dierlijke uitwaſemingen gemakkelijk opnemen, en door dien zij moeijelijk te wasſchen zijn, ter verſpreiding dier ziekte, ligt gelegenheid geven. Het beste middel is derhalve, de legerſteden der lijders van ſtromatrasſen te voorzien, en de hoofdkusſens met ſnijdſel of hooij te vullen, hetwelk men buiten groote kosten kan verbranden, en met nieuw ſtroo verwisſelen. De wolle dekens, waarmede de lijders zich toedekken, moeten van tijd tot tijd, even als de ſtroozakken, waarop de lijders leggen, worden uitgekookt, en in de zon te luchten gehangen. De ziekenkamers, de drinkvaten, de bedſteden, de vensterbanken, de tafels, ſtoelen en deuren moeten dikwijls gereinigd en afgeſchrobd worden, en over het algemeen kan men met betrekking, tot alles wat de lijders omringt, niet te zindelijk zijn. Hoe veele lijders zoude men niet herſteld, hoe veele perſonen niet voor de beſmetting in groote zieken-huizen, voornamelijk in *Militair-Hospitalen*, behoed hebben, wanneer men deze regels meer ter harte had genomen, en minder geloof had gehecht aan dien ſtelregel, dat het verband, het doen van kunstbewerkingen, en de toediening der geneesmiddelen de hoofdzaak ware.

Van alle deze maatregelen, wier gewigt uit een

ſtaat-

ſtaatkundig oog beſchouwd, wij nader meer bijzonder zullen ontwikkelen, moeten wij hier als *geneeskundige* beſchouwd, gewag maken, omdat zij daarheen ſtrekken, de ontwikkeling der beſmetting (*anſteckungs prosesse*) te beteugelen, en de op nieuw van zelfs plaatshebbende beſmettingen des lijders, welke door de verontreiniging der hem omringende voorwerpen, zeer begunstigd worden, zoo veel mogelijk, in den weg te ſtaan.

Voor de meeste *typhus*-lijders is het veelvuldig genot van eenen *kouden* friſchen drank, van een ligt wel gegist *bier*, of van het gewoon *bronwater*, of van koude *koemelk*, of van water met *azijn* vermengd, zeer verkwikkend en heilzaam. Bij eene plaatshebbende bedwelming, en bewusteloosheid ſchijnen de lijders zeer onverſchillig, welken drank men hun toediene, indien men dezelve maar koud genoeg, en in groote hoeveelheid toediene. Naardien de minſte lijders in ſtaat zijn, denzelven te verlangen, zoo is het volſtrekt nodig en doelmatig, dikwerf drinken toetedienen, en men zal ondervinden dat de lijders hetzelve doorgaans zeer begerig nuttigen. Zoodra de beterſchap toeneemt en de lijders weder beginnen onderſcheid maken, dan zal men beſpeuren, dat verre de meesten een wel gegist bier het liefst verkiezen Anderen geven de voorkeur aan het koude bronwater, nuttigen hetzelve in eene groote hoeveelheid, en ondervinden geen nadeel daarvan. Andere verkiezen den drank telkens te verwisſelen, en begeeren nu eens de melk, de gekarnde melk; het broodwater met een weinig wijn, de limonade, azijn met water, azijnhoning met water, boven alle andere dranken. Sommige dranken, koud, en in te groote hoeveelheid genuttigd, hebben eenen buikloop ten gevolge, waarvoor men echter niet behoeft te vre-

 zen,

gen, zoo lang deze niet bovenmatig ſterk is, en den lijder meer voor den nadeel toebrengt. Deze intusſchen heviger wordende, moet men zijne toevlugt nemen tot de bekende middelen, en den drank met eenen meer doelmatigen verwisſelen.

Van den *wijn* heb ik mij over het algemeen bij de beſmettelijke Zenuwkoortſen, zelden of in het geheel niet bediend. Het ſchijnt mij derhalve toe, dat men zeer dwaalt door te beweren: dat de wijn een der meest vermogende middelen in de Zenuwkoorts zij, terwijl het niet alleen mij, maar ook veele anderen heeft mogen gebeuren, om een groot getal *typhus*-lijders, zonder eenen druppel wijn te hebben gebruikt, gelukkig te herſtellen.

Er zijn mij vele gevallen van beſmettelijke Zenuwkoortſen bekend, in welke het gebruik van den *wijn* niet allen geen nut aanbragt, maar de koortsbewegingen deed vermeerderen, en door deszelfs prikkelende krachtoefſening op de hersſenen, de verhoogde werkingen (*exces/ive Actionen*) hiervan meer deed klimmen. Het is buiten tegenſpraak, dat deze drank in ſommige vormen van toevalligen *typhus*, door plaatſelijke ziekte, door koudvuur, door uitputting enz. veroorzaakt, volſtrekt nuttig bevonden is. Maar hebben wij met beſmettelijke Zenuwkoortſen te doen, tot welker herſtelling de koude, en bloedontlastingen, zich zoo heilzaam hebben doen zien, dan is het niet waarſchijnlijk, dat een ſterk prikkelend middel, waaraan het grootst getal der lijders, namelijk van het noordelijke Duitschland niet gewoon zijn, door eene goede uitwerking konde achtervolgd worden. De ervaring heeft in deze *Epidemie*, en voornamelijk in de twee eerſte tijdperken van de Zenuwkoorts, de *ſchadelijkheid* daarvan, ten vollen geſtaafd.

Het

Het schijnt mij toe zeer doelmatig en noodzakelijk te zijn, den *wijn* bij den besmettelijken *typhus*, bij de meeste lijders die aan dezen drank niet gewoon zijn, niet als eenen dagelijkschen drank, maar alleen als een versterkend geneesmiddel, in bijzondere gevallen, in eene behoorlijke hoeveelheid, en met in achtneming der werking na deszelfs toediening, te bezigen. Hier toe breng ik die gevallen, waar de in der daad uitgeputte lijder eene aanhoudende begeerte naar zoodanigen drank doet blijken, en wijders wanneer de snel afloopende ziekte meer eenen slependen staat van zwakte nadert; wanneer bij de plaats hebbende hevige buiklopen, zweet en andere ontlastingen, eene wezenlijke uitputting en vermagering stand grijpen, en wanneer de ontsteking door het doorleggen veroorzaakt, koudvuurig is geworden, en stofverplaatsingen in verettering zijn overgegaan. De tijdperken derhalve, in welke dit middel het meest aangewezen is, zijn die, waar de ziekte vermindert, de wederherstelling een aanvang neemt, en de voorziening in de behoefte eener sterkere prikkeling en krachtherstelling (*restauration*) reeds meermalen plaats vind. In zulke tijdperken is een krachtige, zuivere en geestrijke wijn een onschatbaar middel wiens giften van herhaalde toediening, men naar de eigendommelijkheden van ieder bijzonder geval, naar den ziektevorm zoowel, als naar de jaren en de gewoonte van den lijder aan geestrijke dranken, moet afmeten.

Het verdient naauwelijks eenige opmerking, dat de slappe, verdunde *fransche wijnen*, tot dit einde volstrekt ontoereikende zijn, en dat men bij ontstentenis van echten geestrijken wijn, aan eenen specerijachtigen brandewijn, aan vleeschnat, krachtig bier, specerij-

 ach-

achtige soepen van bier, welke de herstellende lijders het meest versterken, verre weg den voorrang moet toekennen.

Van den *azijn* kan men, als drank beschouwd, zich bij deze lijders ongemeen wel bedienen, offchoon deszelfs onfeilbare krachten, dat is te zeggen, het vermoedelijk rottingwerend vermogen, nog niet genoegzaam bewezen is. Ik heb lijders gehad, die aan dit middel de voorkeur gaven, en daarvan aanmerkelijke hoeveelheden nuttigden, zonder eenige nadeelige gevolgen te bespeuren. Daar zich onder de handwerkslieden en bedienden sommige lijders bevonden, die volstrekt geneesmiddelen begeerden, offchoon dezelve overbodig waren, zoo liet ik hun niet zelden *wijn azijn* met water en met de een of ander stroop gekleurd, in eene groote hoeveelheid drinken, en bespeurde daarvan geene de minste nadeelige gevolgen. Ik heb intusschen nimmer ondervonden, dat het gebruik van den *wijnazijn*, of van eenig ander mijnstoffelijk of plantenzuur, tot de herstelling van deze zenuwkoorts, iets wezenlijks heeft afgedaan, dat is te zeggen: de inwendige bron der kwaal onmiddelijk heeft gestopt. Hoezeer men dit op nieuw weder stellig beweert, zoo kan ik daaraan, ingevolge mijner waarnemingen geen onbepaald geloof hechten; naardien, ondanks het gebruik van deze middelen, de ziekte zijnen gewoonen loop behield, en ook, zoo als reeds gezegd is, een ongelijk grooter getal van onze lijders, zonder het gebruik van zuur en voornamelijk zonder azijn, spoedig en gelukkig herstelden.

Het *vleeschnat*, de *eijeren* en *speceerijachtige soepen*, welke bij echte *asthenische* ziekten, waar wezenlijke zwakheid en uitputting plaats hebben, de meest vermogende geneesmiddelen vervangen, waren onze lijde-

ders eer de volkomene fcheiding der koorts plaats had, niet dienstig. De lijders kregen niets te eeten, zij hadden een volkomen gebrek aan eetlust, en zouden naar alle waarfchijnlijkheid het reeds genuttigde niet verteerd hebben. Het is buiten twijffel zeer nadeelig, aan zulke zieken de fpijzen te willen opdringen, of bij hun in die tijdperken der ziekte, waar de aanwijzing tot voeding geene plaats vind, en waar bedaarende middelen heilzaam zijn, met verfterkende foepen de levenskracht te willen onderfteunen. Gedurende de hevigheid der koorts is dit niet raadzaam, ten minsten overbodig, en kan zeer nadeelige gevolgen hebben, naardien de toevallige *typhus*, aan welken deze behandeling voordeel kan toebrengen, met den befmettelijken *typhus* niet in alle opzigten kan worden gelijk gefteld.

In het tijdperk der *wederherftelling* moet men met de toediening der fpijzen zeer omzigtig te werk gaan, naardien het maar al te waar is: dat de geringfte overladingen zeer nadeelige gevolgen hebben, en doodelijke wederinftortingen kunnen veroorzaaken, het terugkeren van de natuurlijke eetlust een allergewenscht verfchijnfel opleverende, is men ook zeer genegen, denzelven te bevorderen, en den lijder tot het nuttigen van ligt te verteeren fpijzen aan te fporen, ook wel zelfs zonder trek iets te nuttigen; dit moet ik als ten hoogften nadeelig afkeuren; want de vrijwillig terugkeerende eetlust is hier alleen welkom, en deze verfchijnt van zelfs, *zoodra* de koorts geheel verdwenen is. Zoodra de geringe overblijffelen der vaatkoorts, welke men zoo dikwerf over het hoofd ziet, volkomen zijn geweken, herfteld zich de eetlust van zelfs, welke men door geneesmiddelen, voornamelijk door bittere en fpecerijachtige, hier zoo dikwerf

werf nutteloos verſpild, moeijelijk kan dwingen; het is uit dien hoofde het raadzaamst, den terugkeerenden eetlust gerust af te wachten. De algemeene koorts dikwerf langer als naar gewoonte durende, zoo is ook de afwijking (*anomalie*) der werkdadigheid van het darmkanaal in het eene geval van eenen langeren duur, als in het andere.

De koorts volkomen verdwenen zijnde, beſtaat de gewigtigſte aanwijzing in *de voeding* en *verſterking*. Indien niet bijzondere toevallen der ziekte het gebruik van artſenijmiddelen gebiedend vorderen, zoo kan een ligt te verteren en krachtig, voornamelijk dierlijk voedſel, zonder eenige geneesmiddelen, volkomen aan deze aanwijzing voldoen. Bij plaatshebbende inſtortingen, bij dikwerf terugkerende en uitputtende buiklopen, was eene zorgvuldige voorziening der behoefte van voeding en verſterking het meest dringende, en des niettegenſtaende duurde het bij ſommigen lang, eer zij volkomen op hun verhaal konden komen. Wanneer de herſtellende lijders eerst in zoo verre hunne krachten herkregen, dat zij in de friſche lucht bewegingen konden maken, zoo was de herſtelling te ſpoediger, welke echter naar gelang der during der ziekte, en den trap van het plaats gehad hebbend gevaar, zeer verſchillend was. Bijzondere perſonen, reeds voor de beſmetting door andere ziekten zeer verzwakt zijnde, werden niet zelden maanden vereischt eer zij volkomen herſtelden, en in deze gevallen ſcheen het dagelijks gebruik van goeden wijn uitnemende diensten te doen.

De *naziekten* der beſmettelijke Zenuwkoorts, en derzelver *behandeling*.

Al-

Alle heete ziekten, wier oorzaak eene smetstosse is, schijnen eene bijzondere voorbeschiktheid tot naziekten te hebben. Het schijnt, als of men bij de genezing derzelven, de natuur of de kunst moge deze daarstellen, tevens op de verwijdering eener stoffelijke oorzaak, deze mag nog zoo fijn zijn, het oog moet vestigen. Wij kennen deze stof alleen uit hare zinnelijk waartenemen uitwerkingen; echter worden wij door sommige daadzaken genoopt, het aanzijn derzelve aan te nemen, offchoon de wijze van genezing zeer twijfelachtig zij, ingevolge welke men de vermindering en verwijdering dier stoffe poogt te bewerkstelligen. De besmettelijke Zenuwkoorts deed in dit jaar ook vele bedenkelijke *naziekten* ontstaan, tot wier geheele verwijdering veel moeite en tijd vereischt werd.

Niet zelden bespeurde men eene *slepende matheid* met eenen versnelden pols, vermagering en de verschijnselen eener ziekelijke verhoogde prikkelbaarheid en gevoeligheid Dit kwalijk bevinden had somwijlen den vorm van eene slepende Zenuwkoorts (*febris nervosa lenta*), welke bij sommigen eenen aanmerkelijken trap van gevaar bereikte, en de meest vermogende middelen trotseerde. Wij hebben lijders hersteld, bij welke deze nieuwe ziektevorm over de drie maanden duurde; dit had het meest plaats bij den vorm van den *typhus*, wiens beloop op zich zelf onregelmatig was, waarmede zich bovenmatige ontlastingen vergezelden en meerdere instortingen elkander opvolgden.

Bij sommigen waren geene wezenlijke aanleidende oorzaken te ontdekken; daar men in tegendeel bij anderen later bespeurde, dat eene aanhoudende en onaangename gemoedsaandoening de volkomene herstelling had moeijelijk gemaakt. Het verdiende opmerking, dat sommige bedenkelijke en zeer gevaarlijke lijders, wel-

ke

ke in der tijd doelmatig werden behandeld, zoo spoedig verkwamen, dat zij dikwerf binnen de 14 dagen hunne vorige krachten herkregen, en dat in tegenoverstelling wederom bij andere, wier ziekte op verre na zoo bedenkelijk niet was, dikwijls maanden werden vereischt, om zich volkomen te herstellen.

De genezing dezer slepende matheid konde men niet verhaasten; want bij de meesten was het beloop van dezen toestand zeer langzaam, offchoon de meest vermogende middelen daartegen werden beproeft. Somwijlen ontdekte men sporen eener beginnende beterschap, dan wederom hadden nieuwe instortingen plaats. Met het gewenschte gevolg heb ik mij somwijlen bediend van den peruviaanschen bast, de kolumbowortel, de bittere uittreksels, de ijzer aftreksels en den ouden wijn; meer uitwerkingen deden de warme baden, de frissche lucht, de beweging en een dierlijke leefregel. Hier was het juiste tijdperk, waarin de *physische* hulpmiddelen ter opwekking en onderhouding eener opgeruimde gemoedsgesteldheid; de beste uitwerking deden.

Onderscheidene *andere naziekten*, b. v. de halve verlamming, het verzwakt gezicht; aanmerkelijke hardhoorendheid, doofheid, zwakheid der vingeren van de eene hand, tegenwillige pisvloed, scheele hoofdpijnen, beroerte, duizeling, slepende braaklust, buikloop enz. welke wij niet zelden ontdekten, schenen voornamelijk hunnen oorsprong te hebben in eene algemeene of gedeeltelijke zwakheid der zenuwen. De meesten werden hersteld, hielden echter somwijlen eenige maanden aan, en weken doorgaans na het gebruik van sterke en vlugge zenuwmiddelen, na kunstmatige verzweringen, na het aanhoudend gebruik der warme

me baden, de draipbaden en de inwrijvingen van vlugge en geestrijke middelen.

In de zeldzaamste gevallen bespeurde men, als eene opvolgende ziekte van den *typhus*, zoo wel den toestand van mijmering, als van krankzinnigheid (*wahnsinn*) welke op onderscheidene voorwerpen betrekking konde hebben; en reeds hebben wij daar van gewaagd, dat *typhus*-lijders niet zelden van Geneesheeren en Heelmeesters uit de stad voor *zinneloos* werden gehouden, en ons in het gekken huis zijn opgezonden. Er waren ook bijzondere personen, welke na den *typhus*, *zinnenloos* werden, en over enkel voorwerpen ijlden, offchoon de heete koorts reeds volkomen verdwenen was; nogthans werden alle deze lijders hersteld. Herhaalde braakmiddelen, door kunst verwekte verzweringen, de stortbaden, de verpligting tot de ligchamelijke beweging, droegen zeer veel bij ter herstelling.

Eindelijk hadden ook verschillende *plaatselijke ziekten* der bewerktuiging, als opvolgende ziekten van deze koorts plaats. Op die wijze lieten de ontstekingen der oorklieren lekkende verzweringen terug; bij sommigen werden vrijwillige ettergezwellen en bloedvinnen, op het haarige deel van het hoofd en op meer andere plaatsen der oppervlakte geboren, waarbij men eene vooraf plaatshebbende stofverplaatsing niet konde in twijfel trekken. De gevolgen hier van waren veeltijds verzweringen, gepaard met verschijnselen eener sterke ontlasting van *ichor*, en koudvuur, waar door sommige lijders op nieuws in gevaar werden gedompeld. Deze verzweringen genazen op verschillende plaatsen, terwijl op andere wederom nieuwe te voorschijn kwamen; niet minder hardnekkig waren de *bloedvinnen*.

Het

Het is mij niet duidelijk genoeg gebleken, welke de gelegenheid gevende oorzaken zijn konden, tot het ontstaan van deze opvolgende ziekten, nogthans heb ik menigwerf ontdekt, dat zoodra deze plaatselijke ongemakken hadden stand gegrepen, het algemeene lijden in dien graad verminderde, dat men gegronde hoop op een spoedig herstel konde voeden. Eene zuivere en gemakkelijke legerstede, een zorgvuldig en dikwerf genoeg vernieuwd verband, de meest mogelijke zuivering van den dampkring in de vertrekken, eene goede oppassing, de versterking der lijders, door spijs en drank, hetwelk zij thans het meest benoodigd waren, hebben dikwerf het op nieuw ontstaan gevaar verhoed, en kennelijk tot de herstelling medegewerkt.

OVERZIGT DER MEESTVERMOGENDE HULPMIDDELEN, OM DEN OORSPRONG DER BESMETTELIJKE ZENUW- EN HOSPITAAL-KOORTSEN, DERZELVER VERSPREIDING EN BESMETTING TE VOORKOMEN.

I.

De besmettelijke Zenuwkoorts *ontstaat* door een eigenaardig bederf van den dampkring, en dit word het meest veroorzaakt, door dat men eene menigte ademhalende *individus*, voornamelijk menschen en dieren, bijzonder zieken, in eene, naar evenredigheid, te kleine ruimte, te lang opsluit. Dit bederf van den dampkring word derhalve het gemakkelijkst voortgebragt, wanneer de hospitalen door te veel kranken worden opgepropt, of wanneer men de gevangenhuizen, de noodzakelijke zuivering van den dampkring daarin verzuimd wordende, met te veel gevangenen opvuld.

2.

Men voorkomt bij gevolg de ontwikkeling der besmettelijke Zenuwkoorts, zoodra men dit bederf van den dampkring, voornamelijk in *Hospitalen*, verhoed. Het beste middel hiertoe is: het getal der lijders naar de plaatselijke hoegrootheid van het Hospitaal te bepalen, aan elken zieken eene genoegzame ruimte van lucht te bezorgen, en de kribben zoodanig te plaatsen dat dezelve zijdelingsche tusschenruimten, eene breedte hebben van 2½ tot 3 voeten, en de ruimte der voet-

 ein-

einden tusfchen twee elkander tegenoverftaande kribben, (de ruimte van het vertrek dit gedoogende) 6 tot 8 voeten beflaat.

3.

Koortfige zieken vereifchen eene grootere *ruimte*, als flepende; de zoodanigen, die zwaar gewond zijn, fterke verettering ondergaan, met koudvuur, roodenloop en buikloop behebt zijn, vereifchen meerdere ruimte als die ligt gewond, en door die ftinkende ontlastingen niet aangetast zijn. Lijders aan Zenuw- Rot- en Hospitaalkoortfen ziek leggende, vereifchen over het algemeen, de hoogfte, de grootfte, de meest heldere, en luchtige vertrekken, naardien zij den dampkring, waarin zij zich ophouden, het fpoedigst befmetten.

4.

Om den dampkring der zieken *zuiver* te onderhouden, word de *meest mogelijke reinheid* vereischt. Het noodzakelijkfte is om gedurende den geheelen dag en des nachts de venfters aanhoudend te laten openzetten. In grootere ziekenkamers, bij morsfige lijders, bij dezulken welke door heete koortfen zijn aangetast, moet men eenige of meer van de bovenfte venfters, gedurende het geheele faifoen, aanhoudend open laten ftaan; en waar men het met ongezeggelijke lijders of met onoplettende oppasfers te doen heeft; moeten de venfters geheel worden uitgenomen weggezet. *Ventilators*, fcheikundige berookingen e. z. v. kunnen deze volkomene wijze van luchtzuivering niet vergoeden.

5.

De *ziekenkamers* moeten, van tijd tot tijd, op den rei

af

af, geheel worden *opgeruimd;* om dezelve des te beter te kunnen *uitſchrobben* en *luchten.* Elke ziekenkamer moet, naar mate der plaats gehad hebbende verontreiniging, wekelijks, een ook wel twee reizen, *degelijk worden gereinigt*, en tot dit einde moeten de vloeren, de venſterbanken, de tafels, ſtoelen en alle overige gereedſchappen, welke eenigzints kunnen worden gereinigd, met water en zeep worden afgewasſchen, en de reiniging derzelven reeds langer verzuimd zijnde, met klei en zand worden afgeſchuurd. In zulke Hospitalen, die zoodanig zijn overkropt, dat men tot berging dier lijders, welke ſomwijlen uit de te reinigen vertrekken moesten verwijderd worden, geene ruimte genoeg had, zoo moet men nogthans het *ſchrobben der vloeren* niet verzuimen, en al ware het ook dat zelfs geene de minste ruimte tot een kort verblijf voor de daarbij belanghebbende zieken voorhanden zij, moeten nogthans de kribben der lijders van tijd tot tijd zoodanig worden verzet, dat men alle hoeken van het vertrek kunne reinigen. Het nadeel, het welk de uitwaſeming des pas geſchrobde vertrekken, welligt aan ſommige, bijzonder prikkelbare, lijders zoude kunnen toebrengen, kan op verre na niet opwegen tegen het *onberekenbaar onheil* voor vele lijders, die uit het verzuim eener behoorlijke reiniging der vloeren zoo wel, als der omringende voorwerpen onvermijdelijk voor de zieken zouden voortvloeien

6.

De klederen, welke de lijders gedurende hun verblijf niet volſtrekt benodigd zijn, worden hun ontnomen en gewasſchen zijnde, bewaard, vuil linnengoed word in de ziekenkamers niet gedoogd. Veerebedden

 wel-

welke de ſmetſtoffen aan zich trekken, gedurende eenigen tijd bij zich houden, en zich wederom van dezelve kunnen ontdoen, worden niet toegeſtaan. De zieken liggen op ſtroo of hooimatraſſen, en worden met enkele of dubbelde dekens, naar gelang zij warm leggen moeten, toegedekt.

7.

In geen een vertrek word zand geſtrooit, naar dien hetzelve de vuile plaatſen van den vloer bedekt, en onkenbaar maakt, de uitwaſeming en verwijdering der onzuivere vochtigheden verhindert, en het ſtuiven vermeerderd, hetwelk aan vele lijders, voornamelijk die het op de oogen en op de borst hebben, ongemeen nadeel toebrengt.

8.

De berookingen der vertrekken en vloeren met rookpoeder, met azijn, met jeneverbesſen, doen niets af, naar dien de daar door bewerkſtelligde verbetering van den *reuk des dampkrings*, niets bijdraagt tot de zuiverheid van denzelven, welke altoos meer daar bij verliest als wint.

9.

Tot onderhouding van eenen zuiveren dampkring in de Ziekenkamers, diene verder, dat men de *nachtſtoelen*, waar van de tinne of ijzere potten van welſluitende en met pik beſmeerde dekſels moeten voorzien zijn, en van welke men zich in de ziekenkamers bediend, dagelijks 2, 3 tot 4 reizen op het naauwkeurigſte laat reinigen en uitſpoelen, en eindelijk dat de kwispeldooren, waterpotten en glazen en de onderſteekſels, dagelijks onderſcheidene reizen worden uitgewasſchen.

10.

10.

De ſecreten en nachtſtoelen in de gangen en alkovens geplaats, moeten wel bepikt en van handvatſels voorzien zijn, in welke men door bijzondere daar toe aangeſtelde perſonen (krijgsgevangenen) laatſchoon houden, late men dagelijks des morgens en des avonds onder behoorlijk opzigt, uitdragen en uitſchrobben. De ontlastingen moeten in een naburig ſtroomend water, of bij ontſtentenis daarvan, in bijzondere daartoe diep gegravene kuilen, op eenen behoorlijken afſtand van het Hospitaal, worden uitgegoten Die genen welke hier over het opzigt hebben, moeten op hunne verantwoordelijkheid zorg dragen, dat deze reiniging dagelijks, en met de meeste naauwkeurigheid, plaats hebbe.

11.

Het *linnengoed* der zieken, moet over het algemeen alle 8 dagen, en bij de zulken, welke zich dikwerf bevuilen, om den anderen dag of dagelijks, eenige reizen, worden verwisſeld. Niet minder noodzakelijk is het, dat het *beddegoed*, hetwelk op het naauwkeurigst en onder ſtreng opzigt moet worden gewasſchen, naar gelang der verontreiniging der zieken, alle 8 tot 14 dagen of alle 4 weken, worden verwisſeld. De *wolle dekens* en *ſtroozakken*, moeten, naar mate zij vuil zijn, alle 8 dagen of om de 4 weken worden gewasſchen; die erger vuil zijn naar de volmolen gezonden, en de *kribben*, van welke men de onderlagen het doelmatigst met grof linnen bedekt, 't welk men gemakkelijk kan uitnemen en reinigen, voorzien, in de opene lucht laten brengen, uit elkander nemen, en zorgvuldig met zeepwater afgeſpoeld worden.

12.

12.

In Hospitalen, waar men eenen te geringen voorraad van dusdanige kribben bij de hand heeft, is het verkiesſelijker om de zieken, gedurende eenige dagen, op zuiver ſtroo, zonder dekens en zonder linnengoed te laten liggen, als hare reiniging te veronachtzamen, en het geheele ziekenhuis en de menigte der lijders aan het gevaar der ontwikkeling van eene beſmettelijke hospitaal koorts bloot te ſtellen. De ondervinding heeft bevestigd, dat in zoodanige ziekenhuizen in welke men met de meeste oplettendheid voor de *reinheid* zorge, nimmer eene beſmettelijke hospitaalkoorts zich ontwikkeld; en ofſchoon men in dezelve beſmettelijke *typhus*-lijders ontvangt, nogthans de verſpreiding der ſmetſtoffe word verhoed.

13.

Om de ontwikkeling der *beſmettelijke Zenuwkoortſen*, in de Hospitalen te *voorkomen*, moeten wijders in elk Hospitaal bijzondere kamers worden afgezondert, om de lijders te *ontvangen* en te *reinigen*, waar door men voorkomt, dat de eigenlijke ziekenkamers niet worden verontreinigd en de mededeeling en verſpreiding der in het hospitaal aanwezige ſmetſtoffe moeijelijker word gemaakt.

14.

In deze vertrekken vergadere men alle *typhus*-lijders, of alle de zieken welke men als verdacht beſchouwd; late dezelve ontkleden, reinigen, wel afdrogen, van ſchoon linnengoed voorzien, en zoodra deze eerſte reiniging naauwkeurig heeft plaats gehad; verdeelt men ze naar den onderſcheidenen trap en

aard

aard van de koorts, in de daar toe aangewezene ziekenkamers. In groote Hospitalen moet men zorg dragen voor een grooter aantal van zoodanige vertrekken; welke men van onderscheidene badkuipen, schoone kribben, de benodigde gereedschappen, en van een genoegzaam aantal waschvrouwen voorzien, welke alle onder het opzigt van eenen Geneesheer moeten staan. De uitgetrokkene, verdacht voorkomende en verontreinigde klederen, monteringen en linnengoed, laat men dadelijk naar de bestemde plaats ter verdere reiniging en bewaring brengen, en gedooge volstrekt niet, dat deze klederen, al ware het ook dat men geene bijzondere verschooning voor de lijders in voorraad had, naar de ziekenkamer worden medegenomen. Het is zeer doelmatig, alle de zieken, de gewonde, aan slepende ziektens sukkelende lijders, de venerische en de schurftige, welke uit andere Hospitalen herwaards worden vervoerd, in bijzondere vertrekken te ontvangen, dezelve aldaar te laten kammen, wasschen en baden, en hunne monteringen staande deze behandeling, behoorlijk te laten zuiveren.

15.

Om de *smetstoffe der Zenuwkoorts*, welke zoo wel door zieke als wederherstellende, en door hunne met deze stoffe besmette klederen, in de Hospitalen word verspreid, te *verdrijven*, worden de volgende middelen volstrekt vereischt; klederen van mindere waarde, dezelve mogen uit wol, katoen, zijde, linnen, leder of vilt bestaan, moeten dadelijk worden verbrand; klederen integendeel en linnengoed van waarde, monteringen enz. kan men behoorlijk laten reinigen,

gen, en vervolgens daarvan, zonder eenig nadeel, wederom gebruik maken.

16.

De klederen der door de Zenuwkoorts aangetaste lijders; de nagelatene goederen der overledenen enz. laat men op zolders en in vertrekken bewaren, alwaar eene aanhoudende doortocht van lucht kan plaats hebben. Deze vertrekken worden afgesloten, en de klederen en monteringen van de overige zieken bewaard men op eene andere plaats.

17.

Indien men nogthans klederen van mindere waarde en vodden mogt bijeen vergaderd hebben, moeten dezelve op eene opene plaats van het Hospitaal, onder geregtelijk opzigt worden verbrand, naar dien het vervoeren daarvan door de stad en buiten de poort niet veilig en ook overbodig is; en het verbranden in de tot dat einde gemaakte kuilen, zonder eenig nadeel, kan worden bewerkstelligd.

18.

Klederen van waarde, en welke eenig vermoeden van besmetting doen ontstaan; dezelve mogen uit wol, katoen of linnen vervaardigd zijn, kan men, zoo lang het koude jaarsaisoen duurt, het best daar door zuiveren, wanneer men dezelve in bijzonder daartoe geschikte vaten, van welke men in elk groot Hospitaal een genoegzaam aantal moet bij de hand hebben, in ijs koud water of sneeuwwater gedurende 72 à 100 uren laat doorwecken, en in de open lucht droogen.

Bij

Bij een warmer jaarſaiſoen laat men de goederen in dezelfde vaten met kookend water en zwarte zeep, gedurende 48 uren ſtaan broeien. Men kan zich ook ter reiniging van katoene en linneklederen, tevens van eene bijtende loog, uit asch beſtaande, met voordeel bedienen.

19.

Kledingsſtukken van leder, pelterijen en vilt, even als de monteringſtukken, welke door ongedierte verontreinigd zijn, (het welk men door eene vochtige hitte, en door loog niet met zekerheid kan dooden); zuivert men door dezelve aan de aanhoudende hitte, van eenen daartoe ingerigten bakoven bloot te ſtellen, en van welke ovens groote Hospitalen moeten voorzien zijn.

20.

De kledingſtukken, en voornamelijk de bevuilde, om het even of van reeds overledene of van nog levende lijders, moeten door de waschvrouwen in het waschhuis der *typhus* kranken opgerigt, met kokend water en zwarte zeep, behoorlijk worden uitgewasſchen.

21.

Naardien de ondervinding bewezen heeft, dat door het eenvoudig beroken der beſmette klederen van *typhus*-lijders, met de overzuurde zoutzuure dampen, gene volkomene reiniging word bewerkſtelligd; zoo behoort men de reeds medegedeelde zuivering met ijskoud water, of kookend water, of door daaropvolgende heete droging niet te verontachtzamen. Het ſchijnt nogthans niet geheel ondoelmatig, de goederen op dusdanige

wijze gereinigd, eer men van dezelve wederom gebruik maakt, in bijzondere vertrekken aan de zoo veel mogelijk sterke berokingen van overzuurde zoutzuure dampen, andermaal gedurende 48 uren, bloot te stellen.

22.

Naardien alle deze maatregelen zuivere geneeskundige bedoelingen hebben; is het ook aan den anderen kant pligtmatig, dat de Geneesheeren, die het bestuur der militaire Hospitalen in handen hebben, voor de uitvoering derzelver waken; en steeds zorgen:

a Dat deze reiniging behoorlijk, aan het oogmerk beantwoordend, en onder naauwkeurig opzigt geschiede.

b Dat de van Zenuwkoortsen herstelde lijders, hunne gereinigde klederen niet eerder terug bekomen, voor dat het tijdperk van hunne wederherstelling verstreken is, en men voor eene genoegzame reiniging der huid, en van het haar, welke gedurende dit tijdperk de smetstoffe bij aanhoudendheid voortplanten, bij gevolg ook de te vroegtijdig teruggegevene klederen wederom besmetten, door voldoende en herhaalde reiniginsbaden heeft gezorgd.

23.

De smetstoffe, welke de lijders voortplanten, kan men het zekerst ten onder brengen, en onschadelijk maken, door het ligchaam van den zieken dagelijks herhaalde reizen met water af te wasschen, de baden te doen gebruiken, door de koude frissche lucht, welke aanhoudend door de openstaande vensters indringt en bij sommige omstandigheden door eenen voorbedach-

dachtelijk veroorzaakten luchtſtroom, waardoor de dampkring van den lijders bij aanhoudendheid word vernieuwd. Tot dit einde werd de beroking met overzuurd zoutzuur aangeprezen, welke men zoo wel in de ziekenkamer en de portalen, als ook in de kamers waar men de lijders *ontvangt* en *reinigt*, en in de doodenkamer dagelijks eenige reizen moet herhalen. Ingevolge mijner waarnemingen, zijn deze berokingen minder voldoende, om het gif der beſmettelijke Zenuwkoortſen ten onder te brengen, als de reiniging door behulp van water, koude en verſche lucht en tocht.

24.

De wel uitgebrande plantenkool, onlangs als een uitnemend luchtzuiverend middel aangeprezen, kan men nog niet met verzekering van goed gevolg aanbevelen, om dat derzelver vermogen den dampkring van eenen beſmettelijken *typhus*-lijder onſchadelijk te maken, door de ondervinding nog niet genoegzaam bevestigd is. Op generlei wijze kan dit middel geene hoofdmiddelen tot verdelging der ſmetſtoffe, welke zich aan het ligchaam der *typhus*-lijderen, aan klederen enz. vasthecht, overbodig maken.

25.

Ter bereiking van hetzelfde oogmerk, is het volſtrekt noodzakelijk, dat men het ſtroo, ſnijdſel en hooij den zieken tot ligging verſtrekt hebbende, naar mate hetzelve naar de verſcheidenheid der ziekten word verontreinigd, onder naauwkeurig toezigt, om de 5 - 10 - 14 dagen laat *verbranden*, en met zuiver verwisſelen.

26.

Kranken, welke de besmettelijke Zenuw- of Hospitaalkoortsen hebben doorgestaan, zijn verpligt, naar gelang van de langdurigheid der ziekte, *gedurende hunne wederherstelling*, *nog* 14 *tot* 21 *dagen in het Hospitaal te vertoeven*, en moeten gedurende dien tijd om den anderen dag de *Reinigingsbaden* gebruiken, om dat zij, staande het tijdperk van hunne wederherstelling, de besmetting nog voortplanten, en zonder deze voorzorg te vroeg weggezonden, der maatschappij veel onheil kunnen berokkenen. Hieruit laat zich ook verklaren hoe dat vele militairen van Zenuwkoortsen hersteld zijnde en te vroeg wordende weggezonden, bij de inlegering in burgerhuizen, deze besmetting dikwerf over eene geheele streek hebben verspreid.

27.

Zal *de Zenuwkoorts besmetten*, dan is de *onmiddelijke aanraking* met *typhus*-lijders of met zoodanige voorwerpen, die de *smetstoffe* aankleeft, eene noodzakelijke vereischte. Hiertoe moet men brengen de aanhoudende aanraking van de huid, van den adem, des onmiddelijk omringenden dampkrings, der uitwerpselen, der urin, van het zweet en van de ontlastingen des lijders; wijders de voortdurende aanraking der klederen, der bedden, der kribben, der nachtstoelen, der borden, der drinkbekers, met een woord, van alle omringende voorwerpen aan welke de smetstofle is medegedeeld, en met dezelve voor eene langeren of korteren tijd, (hoe lange is nog onzeker) bezwangerd geweest zijnde, wederom aan gezonde voorwerpen mededelen. De dampkring van een ruim, koel

koel en zuiver gehouden vertrek, huis of plaats, waarin *typhus*-lijders zich ophouden, is niet beſmettend.

28.

Het eenig en zeker middel, gezonde voorwerpen of andere lijders voor eene beſmetting der Zenuwkoorts te beveiligen, beſtaat derhalve in eene zorgvuldige *vermijding* der middelijke of onmiddelijke *aanraking* der zenuwkoortſige lijders. Hij die zoodanige lijders volſtrekt mijd, loopt geen gevaar van beſmet te worden. Koortachtige ongeſteldheden, gewoone, niet beſmettelijke Zenuwkoortſen, door het jaarſaizoen, door de veranderlijke weersgeſteldheid, door verkoudheid, vermoeijenisſen, zorgen, gemoedsaandoeningen enz. voortgebragt, kunnen elk een aantasten, maar deze ziekteoorzaken zijn uit haren eigen aard nimmer beſmettelijke Zenuwkoortſen, en kunnen even min als de *Pest*, de *Pokken* en de ware *Veepest*, uit ſoortgelijke ziekteoorzaken hunnen oorſprong hebben.

29.

De dagelijkſche ondervinding heeft bewezen, dat ſommige geſtellen meer, andere minder vatbaar zijn voor de beſmetting der Zenuwkoorts, en dat zelfs eenige weinige zeer moeijelijk, of in het geheel niet, beſmet worden; eene verſcheidenheid *des aanlegs tot de beſmetting*, welke, zoo als men weet, ook toepasſelijk is op de Pest, de Pokken, de Venusſmet enz. Ingevolge mijner waarnemingen beveiligen ons noch de grijze ouderdom, noch de kindſche jaren, noch vooraf plaats gehad hebbende ziekten, noch aanmerkelijke magerheid, noch buitengewone

vol-

vetheid, noch plaatſelijke ongemakken, b. v. huidziekten, voor de beſmetting der Zenuwkoorts. Regt gezonde, wel gevoede, volbloedige en in den bloeienden leeftijd van 20 tot 40 jaren zijnde voorwerpen, moeten het meest voor deze ziekte zwichten, offchoon onder deze ook ſommigen worden gevonden, die nimmer beſmet worden. In een tijdvak van 10 tot 15 jaren, kan men door deze koorts twee en drie reizen worden aangetast, veel zeldzamer binnen een korter tijdperk, b. v. van eenige maanden, twee malen worden aangetast, waarvan ik voorbeelden kan aanhalen, terwijl wij op het eene tijdſtip meer vatbaar voor de beſmetting zijn, als op een ander.

Er beſtaan laatſtelijk ook *onvolkomene beſmettingen*, waar de ſmetſtoffe wel is waar word opgenomen, maar door de eigenaardige geſteldheid van het ligchaam derzelver ſchadelijke uitwerkingen worden geſnuikt, en op die wijze de volkomene beſmetting word voorgekomen; en alsdan hebben maar geringere, en met minder gevaar vergezelde ziekten, b. v. duizeling; geringe koortsachtige toevallen; roosachtige opzwellingen van enkele delen, en eene bijzondere nedergedruktheid en matheid plaats.

30.

Het is van allen grond ontbloot, dat men zich door eene zorgvuldige opgeruimdheid van geest, door het bovenmatig nuttigen van ſterk prikkelende ſpijzen en dranken, door het veelvuldig gebruik van wijn en brandewijn, door eene zorgvuldige onderhouding der huiduitwaſſeming, door zuren, door gebruik maken van de zoutzuure berokingen in de voorvertrekken, door onthouding van zekere *moeijelijk te*

ver-

verteren voedſels b. v. van meelſpijzen, van het varkensvleesch (hetwelk zoo als men weet zeer ongezond is), voor de beſmetting der Zenuwkoorts zoude kunnen vrij waren.

31.

Kunstmatige verzweringen en *etterdragten* zijn evenmin beveiligende. Door ondervinding voorgelicht, heb ik beſpeurd, dat vele van diegenen, welke zich hier door veilig waanden, beſmet werden, dat derhalve kunstmatige verzweringen niets afdeden, en vele lijders die met ſchurft, daauwwormachtig uitſlag, hoofdzeer en andere verzweringen behebt waren, door de beſmetting werden aangetast.

Het is ook algemeen bekend, dat van de *gewonde*, en door geſtokenë, gehouwene en geſchotene wonden verminkte lyders, welke nu eens meer dan eens minder aan aanmerkelijker veretteringen kwijnden, en bijzonder met de zoodanigen, welke etterdragten hadden, konden worden gelijk geſteld; zeer vele in de militaire Hospitalen voor de beſmettig der Zenuwkoorts moesten zwichten, en bij gevolg door de ettermaking (*eiterungs-proces*) niet beveiligd werden.

52.

Om de *verſpreiding* derhalve der beſmettelijke Zenuwkoorts, zoo wel in Hospitalen, als op plaatſen alwaar deze gevestigd zijn, te *voorkomen*, is geen maatregel zoo gewigtig, als de zorgvuldige *afzondering* der beſmettelijke *typhus*-lijders, zoowel van de *overige zieken*, als van de *gezonde*. In alle Hospitalen, waar men wezenlijke beſmettelijke *typhus*-lijders onder zijne behandeling krijgt, moet naar de reeds medegedeelde

de voorschriften, een bijzonder *Hospitaal voor Zenuwkoortsige lijders*, en derzelver geheele afzondering worden geregeld. Hetzelve dient om alle *typhus*-lijders te ontvangen, dezelve te reinigen en te herstellen, en eerst, na eene volkomene reiniging hunner klederen, linnengoed enz. en het volkomen verdwijnen van het besmettend vermogen, dezelve weder aan de maatschappij terug te geven.

33.

De geregtelijke Opzieners moeten al hunne zorg besteden, om de *typhus*-lijders, op die plaats aanwezig, te ontdekken, en dezelve aan dat gesticht over te leveren. Een bijzonder wakend oog moet men derhalve vestigen, op de openbare gestichten, alwaar vele menschen met elkander in aanraking komen, b. v. de kasernen, de gevangenhuizen, de werkhuizen, de weeshuizen, de herbergen, kroegen, scholen en nachthuizen, enz. De *typhus*-lijders uit eenen meer voornamen kring, moeten zich eene bijzondere opsluiting in hunne huizen laten welgevallen. In kleine steden en op het platte land, alwaar men geene ziekenhuizen heeft, moeten de grootste gebouwen, op kosten van de gemeente tot *quarantaine gestichten*, worden ingerigt; en waar deze maatregel onuitvoerbaar zijn mogt, moet men ligte, houte en ruime lootsen en tenten laten opslaan, welke voor besmettelijke *typhus*-lijders, zelfs gedurende het koude jaarsaisoen geschikt zijn, en aan het bijzondere opzigt van het bestuur zijn aanbevolen.

34.

Bij de *Inrigting* en het *Bestuur* der *Quarantaine Gestichten* moet men voornamelijk daarop bedacht zijn, een genoegzaam ruim vertrek te hebben, om de dubbelzinnige en twijfelachtige kranke, en weder herstellende lijders, welke men behoorlijk van elkander moet afzonderen, te kunnen bergen. Of een ons twijfelachtig voorkomende lijder, door het gif der Zenuwkoorts is aangetast, en deze ziekte inderdaad krijgen zal, kan men eerst, na den lijder gedurende 9 of 10 dagen naauwkeurig te hebben opgemerkt, beoordelen, naardien de smetstoffen over het gemeen, zulk een tijdperk tot de behoorlijke rijpwording en voortbrenging van kennelijke koortsachtige verschijnselen, benoodigd waren. Zulke lijders die pas van de besmettelijke Zenuwkoorts zijn opgekomen, zijn verpligt noch 21 dagen het huis te houden, om door de dagelijks herhaalde reiniginsbaden, van de smetstoffe, welke zich aan de huid en het haar vasthecht, volkomen te worden en zuiverd. Niet minder noodzakelijk is het, de klederen en het linnengoed, van diegenen, welke men verdacht houd, of die ziek geweest zijn voor hun vertrek, niet alleen door scheikundige berokingen, maar ook door nauwkeurig uitwasschen, te doen reinigen, naardien, zonder deze voorzorg, de bloote reiniging van hun ligchaam, en hunne klederen door de zoutzurige berokingen, de zoodanige met welke zij na hun vertrek weder in aanraking komen, niet beveiligd. Wijders moet men in deze gestichten daarop bedacht zijn, dat de twijfelachtige en min of meer verdacht voorkomende voorwerpen, welke met het gif der Zenuwkoorts noch aan hunne ligchamen, noch aan hunne klederen waren besmet, voor dat men *dezelve* in dit gebouw *ontvangt*

en gedurende hun verblijf, *daarin* genoegzaam beveiligd. Wanneer deeze gestichten aan het gewigtig oogmerk daarmede bedoeld, zullen beantwoorden, dan moeten dezelve van genoegzame ruimte voorzien zijn, de tegenwoordigheid van wel onderwezene, met deze omstandigheden bijzonder gemeenzame geneesheren, niet ontbreken, het oppertoezigt eeniglijk aan geneeskundige worden toevertrouwd, en door militairen opzieners worden vervangen.

35.

De gebouwen, waarin Zenuwkoortsige lijders zich bevinden, moeten afgesloten blijven. De militaire Hospitalen, waar men besmettelijke *typhus*-lijders behandeld, vereischen een meer streng militaire toezigt, om iedereen den vrijen toegang tot deze lijders te verlenen, gaat met gevaar vergezeld. De Ambtenaren, de Oppassers, de waschvrouwen en bedienden, aan zoodanig huis toebehoorende, zijn verpligt altijd daarin hun verblijf te houden, en moet men aan hun niet toestaan, met hunne naastbestaanden in de stad eenen gemeenzamen omgang te onderhouden, het linnengoed niet aan het huis van bijzondere burgers laten wasschen, noch de nagelatene goederen der overledenen laten vervoeren.

36.

Dikwerf gebeurt het, dat zieke of reeds herstelde *krijgsgevangenen* de besmetting der Zenuwkoorts verspreiden, en dat somwijlen zelfs zoodanige menschen, die met gelijksoortige lijders eenen gemeenzamen omgang hadden, en, hoezeer door die ziekte niet aange-

ge-

getast zijnde, de smetstoffe nogthans in hunne klederen met zich voerden.

De ondervinding heeft bewezen, dat het vervoeren der krijgsgevangenen, in Steden en op Dorpen, waar dezelve hun nachtverblijf hielden, deze ziekte heeft verspreid en groote verwoestingen aangerigt; daadzaken, waarvan men helaas te dikwerf; de gevolgen op de algemeene wegen heeft ondervonden.

37.

Indien het derhalve niet reeds de pligt der menschheid gebiedend vorderde, zoowel voor de instandhouding der gezondheid der *krijgsgevangenen* als voor eene doelmatige behandeling hunner ziekten te zorgen, dan zoude nogthans onze eigene belangstelling het ons tot pligt maken, naardien door het verzuim in de opvolging dezer maatregelen, vele menschen aan het grootst gevaar worden blootgesteld.

38.

Het is derhalve pligtmatig, voor de dringendste behoeften der *gezonde krijgsgevangenen*, voor hunne reiniging, voor hun voedsel en deksel eene naauwkeurige zorg te dragen, naardien zij door onachtzaamheid in de naarkoming van deze maatregelen, zeer ligt in ziekten vervallen, en de oorspronkelijk geringschijnende ongesteldheden boosaardiger, en voor anderen gevaarlijker worden, hetgeen buiten dien door de deerniswaardige omstandigheden, waarin de meeste krijgsgevangenen zich bevinden, zeer bevorderd worden.

39.

In elke ſtad, werwaarts men *krijgsgevangenen* vervoerd, behoorde men onder toezigt van militaire en geregtelijke opzieners naauwkeurig te onderzoeken, wie van hun in der daad *gezond* en wie *ziek* waren?

De gezonde moeten van de zieken worden afgezonderd, in een behoorlijk ruim, helder, luchtig, en van de overige zooveel mogelijk verwijderd vertrek, vervoerd, en aldaar in eene bijzonder daartoe afgezonderde reinigings kamer, behoorlijk worden gereinigd. Een zoodanig geſticht behoort onder een ſtreng toezigt te ſtaan, en dient men voor de oppasſing, noodzakelijke kleding, bezigheden enz. zoo veel doenlijk op eene doelmatige wijze te zorgen.

De kazernen, de hospitalen, de kerkgebouwen, groote ſchuren, of bijzonder daartoe gebouwde barakken, in welke aan de verſche lucht, en de lichtſtralen eenen ruimen toegang moet worden verleend, zijn tot dit oogmerk bijzonder geſchikt. De handhaving van een goed geneeskundig toevoorzigt, de afzondering der ziekwordende van de gezonde, de veelvuldige reiniging door baden en wasſchen, het verbranden der verontreinigde klederen en kribben, de vernieuwing eener zuivere lucht door het geheele vertrek, zijn hier niet minder noodzakelijke vereischten, als in de wezenlijke hospitalen.

40.

De zorgvuldige *Behandeling* der *zieke* krijgsgevangenen, is niet minder gewigtig, als die der *gezonden*. De meesten zijn ziek, doordien een heer van ſchadelijke uitwerkſelen: b. v. mismoedigheid, vermoeijenis

ſen, armoede, ſlegt voedſel, honger, afwisſelend met overlading, koude, nattigheid, eene geheele veronachtzaamheid der reiniging, het bijeen zijn met andere zieken, de gezondheid ondermijnen, en de ontwikkeling der beſmettelijke Zenuwkoorts begunstigen.

De *zieke krijgsgevangenen verder te vervoeren*, gaat derhalve met zeer veel betrekkelijkheid gepaard, en het is uit dien hoofde volſtrekt noodig, dat zij op die plaats, alwaar zij eenmaal zijn, vertoeven en wel tot hun volkomen herſtel, of onvermijdelijken dood, om dat deze zieken de aan hun ligchaam of klederen vasthechtende ſmetſtoffen, overal waar zij komen, verſpreiden. Door deze maatregelen van voorzigtigheid uit het oog te verliezen, ſtelt men de maatſchappij aan het grootst gevaar bloot.

41.

Om de zieke krijgsgevangenen te ontvangen, word eene behoorlijke groote, ruime en luchtige plaats tot het aanleggen van een bijzonder hospitaal vereischt. De lijders behooren daarin, naar de verſcheidenheid hunner ziekten, naar de vereischten van een gewoon hospitaal van elkander te worden afgezonderd. In dezelve moeten de noodige vertrekken om de zieken te ontvangen, te reinigen en te baden, niet ontbreken, evenmin moet men de afwezigheid der opzieners gedoogen, welke met de koestering en oppasſing van deze lijders, met volkomene verdelging der ſmetſtoffe en de verhoeding van derzelver verſpreiding belast zijn. Dit oppertoezigt moet ook hier aan de geneesheeren worden aanbevolen. Eene te ver gezochte bezuiniging, welke de uitvoering van zulke noodzakelijke maatregelen belemmerd, is hier te meer verkeerd

 ge-

geplaatst, doordien men het algemeen welvaren daarbij in de waagſchaal ſtelt.

42.

Indien krijgskundige oogmerken het *vervoeren* der krijgsgevangenen noodzakelijk gebieden, moet men niet minder daarop bedacht zijn, om de welvarenden van de ongeſtelden af te zonderen, het vervoeren te water gedurende het koude jaarſaiſoen te vermijden, en bijaldien men dit noodzakelijk oordeelde, late men de vaartuigen behoorlijk toedekken, voorzie dezelve onder het toezigt van eenen geneeskundigen, met genoegzamen voorraad van levensmiddelen en heelkundige noodwendigheden, en regele het getal der te vervoerene lijders voor ieder vaartuig, ſtiptelijk naar het voorſchrift van den geneesheer. Bij het vervoeren te lande, verhoede men, zooveel mogelijk, de onmiddelijke aanraking met andere lieden, late het ſtroo, den krijgsgevangenen op hunne reis tot legging gediend hebbende, verbranden, de wagens waarop zij vervoerd zijn, zorgvuldig met koud water afwasſchen, en drage tevens zorg, dat geen hunner, ter plaatſe, alwaar zij overnachten, nimmer bij de inwoonders dier plaatſe worden ingelegerd, maar in een bijzonder daartoe geſchikte genoegzame groote plaats, alwaar de lucht en het licht eenen vrijen toegang heeft, onder een naauwkeurig toezigt hen nachtverblijf houden, om daardoor de gemeenſchap met de inwoonders af te breken, en de overlading der [illegible] in te groote hoeveelheid toegereikt wordende ſpijzen voorkomen. Dat de plaats tot het ontvangen der krijgsgevangenen bepaald, aanhoudend moet worden ſchoon gehouden, behoeve ik naauwelijks te herinneren.

43.

Zulke individus, welke *pligtshalve genoodzaakt* zijn, zich aan het gevaar der *besmetting prijs te geven*, b. v. Geneesheren, Heelmeesters Predikanten, Ambtenaren van het Hospitaal, Oppassers, reinigings en waschvrouwen, zullen wel doen door de navolgende maatregelen van voorzichtigheid op te volgen, door wier zorgvuldige aanwending de besmetting zeer moeijelijk gemaakt, en dikwerf geheel verhoed word.

44.

Men moet altoos indachtig zijn aan de heilige *verpligting*, welke ons *beroep* ons oplegt, namelijk onze gezondheid en ons leven niet in aanmerking te nemen, zoodra de redding van den ons toebetrouwden lijder, daardoor mogelijk word. Dit *pligtgevoel* doet de vrees voor besmetting verdwijnen, en door dezen moed word zelfs het gevaar minder.

45.

Men drage zorg, dat de omringende dampkring van den besmettelijken *typhus*-lijder, met wien men in eene onmiddelijke aanraking moet zijn, altoos zuiver en koud zij, en dit kan men niet bewerkstelligen dan door de legerstede van den lijder aan den vrijen toegang der lucht bloot te stellen. De welgevulde veerenbedden, welke den zieken te veel verwarmen, en de gedurige afwisseling van zijnen dampkring moeijelijk maken, zoo als ook de beddegordijnen enz., zijn zeer nadelig, om dat zij de besmetting kennelijk bevorderen. Het is uitnemend nuttig, de kribben in de nabijheid der

 al-

altijd openstaande vensters te plaatsen, door welke de zuivere lucht, in eene groote hoeveelheid konde indringen.

46.

De berookingen met overzuurd Zoutzuur, het besprengen met Azijn, de aanwending van den rottingwerenden Azijn, van den geest van Ammoniakzout, welke men met zoo veel warmte heeft aangeprezen, hebben op verre na die uitwerkingen niet, als de aanhoudende toetreding van eene zuivere en versche lucht, waardoor de verpestende dampkring van den lijder elk oogenblik vernieuwd, en deszelfs besmettend vermogen gefnuikt word. Uit die zelfde redenen blijkt duidelijk het nuttige voor de zieken, dat in hunne vertrekken in den winter niet gestookt worde, dat de lijder zich meermalen bade, en dat men alle omringende voorwerpen zoo zuiver mogelijk houde.

47.

Waar men tot dus verre deeze maatregelen van voorzigtigheid had verouachtzaamt, laat men, alvorens den lijder te bezoeken, de vensters en deuren openzetten, de legersteden reinigen, de zieken wasschen en baden, indien het doenlijk is, in eene andere kribbe leggen, en waar de besmetting van den dampkring reeds eenigen tijd geduurd heeft, late men den lijder onder den blooten hemel op de straat of op de plaats brengen, al hetwelk op den lijder meer weldadige uitwerkingen zullen hebben, dan de meeste geneesmiddelen

48.

48.

Men vermijde *een te lang verblijf* bij den zieken; eene *veelvuldige aanraking*, welke niet volstrekt noodzakelijk is, men vermijde de *onmiddelijke uitademing* van den lijder, door zich op eenen zijdelingschen afstand te plaatsen. Door eene naauwkeurige zorg, kan men den dampkring van den lijder zoo zuiver onderhouden, dat men in deszelfs vertrek een langen tijd kan vertoeven zonder door de besmetting te worden aangedaan, maar in de burgerpraktijk, waar vele vooroordeelen den goeden wil van den geneesheer in den weg staan, in morsige hospitalen enz. zoude dit zeer gevaarlijk zijn.

49.

Geneesheren, Heelmeesters, Predikanten moeten; terwijl zij besmettelijke lijders bezoeken, zich van eenen mantel van geglanst linnen bedienen, dien zij over hunne klederen trekken, en denzelven, de zieken verlatende, wederom afleggen en laten luchten, en dit wel om deze reden, dat de gewoone wolle of katoene klederen de smetstoffe gemakkelijker opnemen, bij zich houden en zoowel die genen, welke zich daarmede kleden, als ook andere die dezelve aanraken, gemakkelijk besmetten kan.

50.

Men legge *nimmer* bij deze lijders een bezoek af; zoo lang men noch *nuchteren* is. Gebeurt het echter dat men bij zoodanige lijders des morgens of des nachts geroepen word, zoo nuttige men vooraf koffij of thee,

neeme een ontbijt, rooke tabak bij aldien men hier aan gewoon is, en drinke voor het afleggen bezoek, eenige theelepeltjes vol van eenig ſpecerijachtig-geestrijk vocht, hetwelk ik voor het beste *voorbehoedmiddel* houde. Tot dit oogmerk zijn dienstig, de ſpecerijachtige aftrekſels, het aftrekſel van orangeſchillen-van kaneel- of het zamengeſteld aftrekſel van kalmuswortel met Brandewijn verdund, waarvan men kort voor het bezoek eenige theelepeltjes vol gebruik, of aan geestrijke dranken reeds gewoon zijnde, eene grootere hoeveelheid nuttigt. (*).

51.

Onmiddelijk na het afgelegd bezoek, moet men *handen* en het *aangezicht* met koud water afwasſchen, de

(*) By ondervinding, kan ik hiertoe de volgende *Tinctura aromatica prophyl:* met ruimte aanprijzon:

R. Herb. Asinth.
Cort. Aurantior.
Rad. Angelic.
—— Zingiber. ana unciam dimidiam
Caryoph. aromat drach. duas conc. en contus. diger Spirit. Vir rectiſic. libr. tribus. p ſaff. temp filtra et ſerva

Van dit, hoewel niet ſmaaklijk, maar niettemin krachtig aftrekſel, vermenge men twee of drie oncen, met acht oncen komijnbrandewijn, en nuttige van dit mengſel, naar gelang der reeds plaatshebbende gewoonte aan geestrijke dranken, een paar theelepeltjes, of een tot twee ſpijslepels, voor het afteleggen bezoek, bij beſmettelijke lijders.

de neus ſnuiten, den mond uitſpoelen, terwijl men bij de lijders is, het ſpeekſel dikwerf uitſpuwen, en wanneer de dampkring te zeer beſmet is, tabak rooken, en het ſpeekſel uitſpuwen. Het nemen van een ſnuifje, ſtaande het bezoek, is af te keuren.

52.

Na de zieken bezocht te hebben, is het zeer dienstig de *verſche lucht te genieten*, en ook indien het zijn kan, eenige reizen in de week een *laauw bad te gebruiken.*

53.

Wanneer men zich zelven ongeſteld gevoelt, gedurende den nacht gewaakt heeft, zich kort tevoren heeft driftig gemaakt, wanneer men te zeer verhit is of zware verkoudheid gevoeld, of wanneer men beſchonken is, in deze omſtandigheden is het vrij bedenkelijk, om beſmettelijke lijders te gaan bezoeken.

54.

De ontleedkundige beſchouwing der lijken van *typhus*-lijderen, moet in de opene lucht plaats hebben, en met de meeste omzigtigheid worden ondernomen. De ontleder moet geene de minſte beleediging aan de opperhuid der handen hebben, hij moet gekleed zijn met eenen mantel van gewast linnen, na de ontleding zich behoorlijk met zeep en koud water afwasſchen, en eveneens moet ook de mantel telken reize, met zeep en koud water worden uitgewasſchen. Indien het gebeuren mocht, dat de ontleder zich kwetſte, moet hij

de

de wond laten uitbloeden, en met ijskoud water uitwasschen.

55.

Het is niet doelmatig, gedurende de besmettelijke *typhus*-Epidemie, in zijne gewone levenswijze merkelijke veranderingen te maken, men volge integendeel zijne gewoonte. Met opzet en gedwongen, meer voedsel en drank te nuttigen, hebben niet minder nadelige gevolgen, als een te strenge leefregel. De geneesheer zal wel doen, gedurende de behandeling dezer koorts, in zijne gewoone regelmatige levenswijze te volharden, met uitzondering nogthans der voorgeschrevene regelen, wier doelmatigheid en nuttigheid, de ondervinding bij voortduring bevestigd heeft. Dat het de oppassers, zoowel mannen als vrouwen, en de overige bedienden, bij de verzorging van deze lijders, ter voorkoming der besmetting, aan niets moet ontbreken, maar zij integendeel voedzamer spijzen en dranken moeten nuttigen, behoeven wij naauwelijks te herinneren.

56.

De zoodanigen, welke besmet zijn, moeten ten spoedigste, zonder vooraf te beproeven, om zich zelve te herstellen, naar eenen bekwamen geneesheer omzien. Gebeurt het dat de geneesheren zelven in die omstandigheden zich geplaatst zien, dan zijn zij verpligt, naardien hun in dit tijdstip, de zoo noodige rust en onverschrokkenheid ligt ontbreken, zich liever van eenen anderen geneesheer te bedienen, als naar hun eigen welgevallen te werk te gaan, om dat het laatste dikwerf meer onheil berokkent, dan voordeel aanbrengt.

NODIGE VERBETERINGEN.

Bl. 21	Reg. 20	ſtaat: vermindert	lees verminderd
— 24	— 9	— was ik in	— was in
— —	— -	— zuiver	— zinde
— 26	— 23	— met de	— uit de
— 28	— 1	— zuiveringsbed	— zuiveringsbad
— 30	— 19	— de	— dan
— —	— 21	— gemaklijk	— gemakkelijk
— 31	— 21	— her	— het
— 34	— 14	— bleef een	— bleef
— 37	— 10	— kordvuur	— koudvuur
— 47	— 22	— dor	— der
— 51	— 25	— nachtijling	— nacht; ijlingen
— 52	— 13	— overledenen	— overledene
— 55	— 6	— criſis reeds	— criſis
— 57	— 12	— geelachtig	— galachtig
— 58	— 9	— mij	— wij
— 61	— 23	— ſtarkramps	— *ſtarkrampſs*
— 63	— 14	— kentchetze	— kenſchetzen
— —	— 16	— patrida	— putrida
— 65	— 21	— en	— de
— 66	— 27	— bedden	— baden
— 67	— 19	— dat zij volkomen een	— dat zijn volkomen; en
— 69	— 19	— vernienwden	— vernieuwde
— 75	— 3	— houde	— houden
— 80	— 33	— vermomd	— vermomde
— 82	— 11	— eenigen	— eenige
— 83	— 18	— mijner	— mijne
— —	— 19	— te beweren	— beweren
— 84	— 16	— onbekend	— bekend
— —	— 17	— ook waardij	— ook de waardij
— 85	— 22	— meesten niet maar	— meesten maar
— 86	— 16	— dat	— het
— —	— 34	— konden	— *konde*
— 88	— 28	— eenen	— een
— —	— 29	— verkwikkenden	— verkwikkende
— 89	— 25	— hevsgheid	— hevigheid
— —	— 33	— as	— was
— 90	— 8	— ambtsbedigheden	— ambtsbezigheden

NODIGE VERBETERINGEN.

Bl. 90	Reg.	13	ſtaat	eeigen	lees. eenige
—	—	—	—	ſommigen	— ſommige
—	—	—	—	konde	— konden
— 96	—	10	—	tijd	— tijd
—	—	20	—	Beſtemming	— *Beſmetting*
—	—	23	—	zoodat de	— de
— 97	—	27	—	den	— de
— 101	—	12	—	anderen	— andere
— 102	—	14	—	het het	— het
—	—	16	—	de	— den
—	—	32	—	dat	— dan
— 103	—	16	—	dezen	— deze
—	—	31	—	uitwerkin	— uitwerking
— 104	—	12	—	beantwoorden	— ondervonden
— 107	—	17	—	uitgezogte	— uitgezochte
— 108	—	[illegible]	—	aanhoudenk	— aanhoudend
—	—	4	—	werd	— wierden
— 111	—	15	—	Mixtra	— Mixtura
—	—	31	—	dizen	— deze
— 112	—	9	—	Th.	— Tr.
— 114	—	34	—	anderen	— andere
— 115	—	27	—	ſommigen	— ſommige
— 121	—	25	—	van herhaalde	— en herhaalde
— 122	—	24	—	mijner	— mijne
— 124	—	25	—	bijzondere	— bij bijzondere
— 126	—	19	—	phyſiſche	— pſychiſche
— 129	—	25	—	dezelve	— derzelve
— 130	—	24	—	weggezet	— en weggezet.
— 133	—	3	—	in welke	— en welke
—	—	—	—	worden	— worde
— 135	—	6	—	voerzien	— voorziet
— 136	—	25	—	72 à 100	— 72 tot 100
— 139	—	2	—	lijders	— lijder
—	—	8	—	mijner	— mijne
— 141	—	9	—	koortachtige	— koortsachtige
—	—	25	—	mijner	— mijne
— 142	—	30	—	voorver	— ver
— 143	—	16	—	aanmerkelijker	— aanmerkelijke

Ook is bij dezelve op de Pers, en zal binnen kort uitgegeven worden.

Leerboek der arzeneimengkundige, proefondervindelijke Scheikunde door J. B. TROMMSDORFF, naar de derde veel verbeterde uitgave, uit het Hoogduitsch vertaald door N. C. MEPPEN, *Apothekar*, met de Nodige aanmerkingen, en eene voorrede verreikt door C. C. G. REINWARDT *Hoogleeraar* in de Scheikunde en Natuurlijke Historie.

Noch zal bij bovengemelde, uit het Hoogduitsch vertaald uitgeven worden.

Dr. G. WEDEMEYER, die erkenntniss und behandelung des Typhus, in feinem regularen und anomalen verlaufe.

J. F. ACKERMANN, von der natur des anfteckenden Typhus, den wefen des anfteckungsftofs, der Art fich gegen denfelben zu fichern, und der Methode die Krankheit zu heilen, eine pathogenie aller anfteckenden fleer,, und volkskrankheiten

Dr. J. FRANK's, reife nach Paris, London und einem grosfen theile des ubrigen Engeland und Schottlands, 2 Theile

J. ARNEMAN's, Chirugifche Arzneimittellehre Fünfte vermehrte und verbesferte auflage von L. A KRAUS.

F. JAHN, auswahl der wirkfamften, einfachen und zufammen gefetzten Arzneimittel, oder praktifche *Materia Medica* 2 Theile Dritte, verbesferte und vermehrte Auflage.

A. VON KOTSEBUE, gefchichte des deutfchen Reichs.

Bij den Uitgever dezes zijn gedrukt en te bekomen.

Nieuwe verhandeling van het Heelkundig Genootschap, 2de Deel. . . . . . . *f* 2 : 2 : -

Nieuwe Prijs-verhandeling, van het Heelkundig Genootschap, 1ste Deel 2de Stuk. . . . . *f* 3 : : -

Nieuwe Prijs verhandeling van het Heelkundig Genootschap, 2de Deel. . . . *f* 4 : 10 : -

J. C. REICH en J. LOGGER, Verhandeling over het Afzetten der Ledematen. *f* 3 : - : -

G. SALOMON, Verhandeling over de Nuttigheid der Schaambeensſnede, met behandeling der gevallen, in welke aan dezelve de voorkeur behoort gegeven te worden, boven de Keizerlijke ſnede met Platen. . . . . *f* 3 : 5 : -

Verhandeling over de Nuttigheid der Schaambeensſnede, met bepaling der gevallen, in welke aan dezelve de voorkeur behoort gegeven te worden, boven de Keizerlijke ſnede. . . . . *f* 1 : 5 : -

J. D. HERHOLDT, Verhandeling over de Longziekten, en wel in het bijzonder over de Longtering, uit het Hoogduitsch van A. SCHOENBERG, vrij vertaald door W. B. VAN BAERLE. *f* - : 18 : -